چۆن پرۆسەی گەشەکردن و خۆشگوزاری لە ئەوروپا دەستیپێکرد و جێگیربوو؟

٥٠٠- ١٨٠٠زاینی

لێکۆڵینەیەکی مێژووی ئابووری و سیاسییە.

سەلاح حسێن ئەفەندی

٢٠١٧

ناوەڕۆک

پێشەکی...٣
چی زەمینەی بۆ ڕێبازی تایبەتی ئەوروپا خۆشکرد؟...............................٤
ئەو خسڵەتانەی فیودالیزمی ئەوروپا، کە ڕێگەخۆشکەربوون بۆ گەشەکردن......٧
خەسڵەتە ڕێگرەکانی فیودالیزمی ئەوروپا لە گەشەکردن.............................١٥
چی درزی خستە ئەو کۆمەڵگە قوفڵدراوە ناخولقێنەرەوە؟...........................٢٨
چۆن و بۆچی پیشەسازی کەپیتالیستی سەرەتایی توانی گەشەبکات.................٣٥
چی ڕێگەی بۆ بەردەوامبوونی گەشەکردنی کەپیتالیزم خۆشکرد؟...................٥٠
شۆڕشی سیاسی و یاسایی لە ئینگلتەرا...٦٤
شۆڕشی پیشەسازی لە ئینگلتەرا...٧٠
شۆڕشی فەرەنسا و کاردانەوەکانی...٧٦
پوختەی ڕێبازی تایبەتی ئەوروپا و خەسڵەتەکانی کەپیتالیزم.......................٨٠
سەرچاوە...٨٣

چۆن پرۆسەی گەشەکردن و خۆشگوزاری لە ئەوروپا دەستیپێکرد و جێگیربوو؟

پێشەکی

لە لێکۆڵینەوەکانمدا، هەوڵم داوە ئەم پرسیارانە لەخۆم بکەم: بابەتەکە چۆنە؟ بۆچی وایە؟ چۆن دەبێ مامەڵەی لەگەڵدا بکرێت؟ ئەو زەمینەیە لە ئەوروپا چۆن بوو کە کەپیتالیزم تیایدا پەرەی سەند و جێگیر بوو؟ بۆچی و چۆن ئەو زەمینەیە ڕوخسا؟ ئەو فاکتەرانە چیبوون کە ڕێگەیان بۆ بەپێشەوەچوونی ئەو پرۆسەیە خۆشکرد؟ ئایا ئەوروپا هەر لەکۆنەوە پێشکەوتووبوو؟ بەهێزبوو؟ خۆشگوزارانی خەڵکەکەی هەر وەکو ئێستا باشبوو؟

دوو پرۆسەی سەرەکی لە ئەوروپا بەڕێوەچوو: یەکەمیان، زەمینە خۆشبوون بوو بۆ چالاکی بازرگانی و دواتر بوژاندنەوەی ئابووری و ئنجا شۆڕشی پیشەسازی و بەپێشەوەچوونی کەپیتالیزم و جێگیربوونی. دوومیان، باشبوونی گوزەرانی خەڵک و فراوانبوونی خزمەتگوزاری و بە پێشەوەچوونی پرۆسە و سستەمی دیموکراسی بوو.

ئایا خەڵکانی ئەوروپا ژیرتربوون لە خەڵکانی میسر، کوردستان یان چین؟ ئایا بازرگانەکانی ئەوروپا بلیمەتر و بزێوتر بوون لەوانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست؟ ئایا فیودالیزمی ئەوروپا نەرمتر بوو لە فیودالّی خێڵەکی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست؟ ئایا دەستەڵانی ئاینی لە ئەوروپا، پاکتر و بەرەحمەتربوون لە دەستەڵانی ئاینی ئیسلام یان هیندوزم؟ یاخود هەموو ئەو گۆڕانکاریە مەزنانە پرۆسەیەکی مێژوویی بوو، بە بوونی چەندین فاکتەر و ململانەی توندوتیژ و درێژخایان بەدیهاتن؟

مەبەست لە باسکردن و لێکۆڵینەوەی ئەم بابەتانە، ئەوە نییە کە تاقیکردنەوەکانی ئەوێ کۆپیبکرێن و کتومت بچەسپێنرێن بەسەر کۆمەڵگەکانماندا، بەڵکو مەبەست ئەویە کە ئەو فاکتەرانە بدۆزرێنەوە کە دەبنە هۆکاری گۆڕانکاری و گەشەکردن. مەبەست ئەوەنیە کە هەموو مێژووی خۆمان بسڕینەوە و تەڕ و وشک پێکەوە بسوتێنین، بەڵکو بەپێچەوانەوە دەبێ زەمینە و تایبتمەندارییی وڵاتی خۆمان و ناوچەکە و ئەمڕۆی جیهان بکرێتە بنەما بۆ ئەو گۆڕانکاری و گەشەکردنەی کە بەرەوڕومان دەبێتەوە.

ئەم باسە، بەشێکە لە کتێبی (بۆچی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست شکستی هێنا)، کە ساڵی ٢٠١٧ بڵاوم کردەوە.

سەلاح حسێن ئەفەندی

سلێمانی، ئازاری ٢٠٢٢

چی زەمینەی بۆ ڕێبازی تایبەتی ئەوروپا خۆشکرد؟

دوای ئەوەی ســـاڵی ٤٦٧(ز.) ئیمپراتۆریتی رۆما تێکشـــکا، چیتر ئەوروپا دەوڵەتی زلهیزی بە خۆوە نەبینی. بەڵکو، کیشوەرەکە دابەشبوو بەسەر چەندین دەوڵەتی بچووکتر و ناوچەی نیمچە سەربەخۆدا. ئەو دەوڵەتانە هێندە بەهێزنەبوون، کە بە بتوانن دەرودراوسێکانیان داگیر و تاڵانبکەن، بۆیە پاشـاکانیان ناچاربوون زیاتر پشـت بە داهاتی ناوخۆ ببەســتن. ناچاربوونی پاشـــاکان بە داهات و توانای ناوخۆ، دەسەڵاتی ناوەندیی دەوڵەتی بەسەر وڵاتەکەدا لاوازکرد.

لەگەڵ ئەوەی بەشـی رۆژئاوای ئیمپراتۆریەتی رۆما لە ناوچوو، بەشـی رۆژهەڵاتەکەی کە دەوڵەتی بێزەنتی بوو، هەتا سـەدەی پانزە مایەوە. ئەم دەوڵەتە پێکەوتەیەکی سـتراتیژی زۆر گرنگی هەبوو، کە کەوتبووە نێوان خۆرهەڵاتی ناوەڕاســت و ئەوروپاوە. رۆژئاوی تورکیا، یۆنان، بەلکان و باشـــور و رۆژئـــاوای کـــەنـــار دەریـــای رەش لـــە ژێـــر دەســـەڵاتـــیـــدابـــوو. بوونی ئەو دەوڵەتە وەکو شـورێک وابوو، کە ئەوروپای لە هەڕەشـەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاسـت دەپاراســت. لە لایەکەوە رێگربوو لە هاتنی بە لێشـاوی شـەپۆلی گەورەی خێلە مەزن و بەهێزەکانی ناوەڕاستی ئاسیا و خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بۆ ئەوروپا، نمونەی تورك و عەرەب و مەغۆل. لە لایەکی ترەوە رێگربوو لە هەڕەشەی دەوڵەتە زەبەلاحەکانی دواتری ئەو ناوچانە، نمونەی دەوڵەتە ئیسلامیەکانی خەلـــیـــفەکـــانـــی راشـــدیـــن و ئـــەمـــەوی و عـــەبـــاســـی. راستە ئەمەوییەکان لە جەبەل تاریقەوە روویانکردە باشووری ئیسپانیا و ئەندەلوسیان تیادا بونیادنا، بەڵام بەهۆی ناکۆکی ناوخۆیان و دووری ناوچەکە لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاســتەوە، هێندە بەهێزنەبوون، کە بتوانن سیستمێکی هاوشێوەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لەو ناوچەیەدا بسەپێنن و لە سنوورانە کانی دەرچن.

لە دواســـەدەکانی ئیمپراتۆریەتی رۆمادا، دوو شـــەپۆلی هیندۆئەوروپی بەچەند پۆلێك روویانکردە ئەوروپا، ئەوانەش خێڵە جەرمانیەکان و ســـلاڤییەکان بوون. لەو چەرخانەدا ژمارەی خەڵکی کۆچەری ئـــەو گـــروپـــانـــە هـــێـــنـــدە زۆرنـەبـــوون، نـــزیـــکـەی ٣٠-٤٠ هـــەزار کەس بـــوون. بەتەواوەتی نازانرێ جەرمانییەکان لە کوێوە هاتوون و نەریتی کۆمەڵایەتیان زۆر ناســراو نییە. لەبەرئەوەی لە خێڵ و تیرەی جیاواز دروســتبوون، ئاییێنێك یان بەرژەوەندی توندوتۆڵ بەیەکەوە نەیبەستبوونەوە، پۆل پۆل کۆچیان کردووە و هەر پۆلەی بەجیا روویکردۆتە وڵاتیکی تایبەتی و جێگەی خۆی لەناو خەڵکە رەســەنەکەدا کردۆتەوە. زیاتر لە ناوەڕاســت و باکورو باکوری رۆژئاوای ئەوروپا گیرساونەتەوە، وەکو ئەڵمانیا و سکاندناڤیا و ئینگلتەرا و فلاندرن(ناوچەیەکە دەکەوتە ناوەند باشـوری

بەلجیکا و باکوری فەرەنسا). دوای شکستهێنانی ئیمپراتوریێتی رۆما، شانشینی فەرەنسا هەتا رادەیەك بەهێزبوو، توانی رێ لە هاتنی ئەوان بۆ فەرنسا و ئیسپانیا و ئیتاڵیا بگرێ، بۆیە هەتا ئێستاش زمانی ئەو شوێنانە لە شوێنەکانی تر جیاوازە.

سلاڤییەکان لە رۆژهەڵاتی ئۆکرانیاوە هاتوون و لە رۆژهەڵاتی ئەوروپا و روسیا نیشتەجێبوون. ئەوان تێکەڵاوی خەڵکی رەسەنی هەندێ وڵات و ناوچە بوون و دەسەڵاتیان لەناویاندا پەیداکرد. لە هەندێ شوێن نەیان توانیوە جێگەی خۆیان بکەنەوە، بۆ نمونە رۆمانیا و هەنگاریا و فنلندا، کە هەتا ئێستا زمانەکانیان لە زمانە سلۆڤاکیە هیندۆئەوروپیەکان جیاوازە. میللەتانی وەکو روس، پۆلند، سربی و ئوکرانی... بۆ ئەو گروپە دەگەرێنەوە < ٣٦ ل١١٨>.

نەهاتنی بەلێشاوی میللەتانی خێڵەکی و رێگرتن لە هەرەشەی دەوڵەتە خێڵەکییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەراست بۆ ئەوروپا، لە پاڵ خاسڵەتە تایبەتییەکانی تری ئەو کیشوەرە و ئاوێتەبوونیان لەگەڵ یەکدا، فاکتەری گرنگن، کە زەمینە و رێبازی گۆڕانکاری و گەشەکردنی ئەو کیشوەرەی لە خۆرهەڵاتی ناوەراست جیاکردەوە و دەرئەنجامی جیاوازی لێکەوتەوە.

لەگەڵ ئەوەی ئیمپراتۆریەتی رۆما دارما و ئەوروپا بەسەر چەندین ناوچە و دەوڵەتی بچووکی نیمچە سەربەخۆدا بەشبوو، کەنیسەی رۆژئاوا لە شاری رۆما، وەك سەنتەرێکی ئایینی خاوەن دەسەڵاتی ئایینی و سیاسی و ئابوری و سەربازی سەربەخۆ هەر مایەوە. ئەو کەنیسەیە توانی خەڵکی ئەوروپا یەکخات دژی هەرەشەی دەرەکی، هاریکاری لەگەڵ پاشاکانی بکات <٣٦ل١٣٣>. ئەمە وایکرد، کە هاتنی هێزی دەرەکی و گروپی خێڵەکی نەتوانن وا بەئاسانی جێگەی خۆیان لە کیشوەرەکەدا بکەنەوە. دوای ئەوەی ئایینی ئیسلام کۆنترۆڵی خۆرهەڵاتی ناوەراست و باکوری ئەفریقای کرد، ئایینی مەسیحی ئەگەرچی لە خۆرهەڵاتی ناوەراستەوە هەڵقولا بوو، بە پلەی یەکەم پێناسەیەکی ئەوروپی بەخۆوە گرت.

دارمانی ئیمپراتۆریەتی رۆما، تەنها دابەشبوونی کیشورەکەی بەسەر چەندین دەوڵەت و ناوچەی جیاواز لێنەکەوتەوە، بەڵکو لە رەگوریشەوە سیستمی بەرێوەبردنی سیاسی و ئابوری کۆیلایەتی هەڵکەند و سیستمێکی تازەی خستەجێ، فیودالیزم.

بە دارمانی ئەو دەوڵەتە، ژمارەیەکی زۆر لە سەرکردە سەربازی و دەسەڵاتدارەکان دەرفەتیان هێنا و لەشوێنەکانی خۆیاندا مانەوە و بوونە خاوەن زەویوزار و سامانێکی زۆر. ژمارەیەکی زۆر لە دەسەڵاتدارە ناوچەییە خۆماڵییەکانیش وەکو ئەوان هەریەکە لە ناوچەی خۆیدا هەمان دەرفەتیان بۆ دروستبوو. ئیتر هیچ دەوڵەتێکی زەبەلاحی ناوەندیی بەهێزی ئەوتۆ دروست نەبوو، کە ملیان پێ کەچبکات. هەر یەکەیان کەم، یان زۆر دەسەڵاتی بەسەر ناوچەکەی خۆیدا پەیداکرد<٣٦ ل١٢٢>.

لەکاتێکدا لە دەوڵەتی ڕۆما ڕێژەیەکی زۆری دانیشتوان کۆیلەبوون، بەشەڕ و داگیرکردن و تاڵانیەوە خەریککرابوون، وەکو کاڵا دەکڕان و دەفرۆشران و ڕۆڵێکی کەمیان لە بەرهەمهێناندا هەبوو، بە دارمانی ئەو دەوڵەتە بەشی هەرە زۆری ئەو کۆیلانە ئازادبوون و لە ئەوروپا بڵاوبونەوە و بوونە جوتیار و دەستیان بەکارکردن لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا کرد.

لە کاتێکدا ئیمپراتۆریەتی ڕۆما هیچ گوێی بە گەشەپێکردنی بەرهەمهێنان و ئامرازی بەرهەمهێنان نەئەدا، لەزەوی و ئاودان و گاسن و ئامرازی تر، چونکە بە پلەی یەك پێویستیەکانی لە ڕێگەی داگیرکردن و تاڵانکردنی دەرەکی و رووتاندنەوەی ناوچەکانەوە دابیندەکرد، هەروەها زۆربەی پیشەوەرانی دەوڵەتەکەی بە دروستکردنی چەك و جلوبەرگی سوپا و پێویستییەکانی ئۆروستۆکراتەکانەوە خەریك کردبوو. بە پێچەوانەوە لە سیستمە نوێکەدا، فیوداڵ و خاوەن زەوی و ڕەنجبەرەکان کەوتنە بەرهەمهێنان و چاندنی زەویوزاری زیاتر و ڕاگرتنی ئاژەڵی زۆرتر، پیشەوەرەکان کەوتنە بەرهەمهێنانی ئامرازی باشتر و زیاتر بۆ بەکارهێنانیان لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا.

تێکشکاندنی ئیمپراتۆریەتی ڕۆما، گۆڕینی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرتەسکی کۆیلایەتی ئەبسلیوتیزم بوو بە سیستمێکی تۆزێ بەرفراوانتر، کە چیتر مرۆڤ تیایدا نەکڕێ و نەفرۆشرێ، زیاتر بەشداری بەرهەمهێان بکات، تیایدا لە باتی دەستەبژێریەکی ئۆروستۆکرات و قەیسەرێکی خاوەن دەسەڵاتی ناوەندی و خاوەن کۆیلە، ژمارەیەکی زۆر پاشا و فیوداڵ لە هەموو شوێنەکانی ئەوروپا کاری خۆیان بەڕێوەدەبرد و بڕیاری سیاسی و ئابوری بەدەستی خۆیانەوە بوو. هەڵبەتە ئەمە نایەکسانی لە کۆمەڵگەدا بنبڕنەکرد، بەڵام بە بەراورد لەگەڵ پێشوتردا هەنگاوێکی گەورە بوو بۆ پێشەوە<٢ل١٧٥> .

ئەو خاسڵەتانەی فیوداڵیزمی ئەوروپا، کە ڕێخۆشکەربوون بۆ پێشکەوتن

لە سایەی سیستمی نوێی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵیدا، کە پێی دەوترێت فیوداڵیزم، گۆڕانکاری بەسەر بەرهەمهێنان و ئامرازی بەرهەمهێنان و بازاڕدا هات. بە پێیی چۆنێتی رۆڵی خەڵک لە بەرهەمهێنان و پەیوەندییان بە ئامرازی بەرهەمهێنان و یەکترییەوە، بەسەر چینوتوێژ و پێکهاتەی نوێدا دابەشبوون، کە لە کۆمەڵگەی پێشوو جیاواز بوو. رێکخسنی ئەو پرۆسە و پەیوەندییانە دامەزراوەی دەوڵەتی نوێی لێدرووست بوو. خاسڵەتی تایبەتی فیوداڵیزمی ئەوروپا دووفاقیی تێدابوو. لایەنێکی ڕێخۆشکەربوو بۆ گۆڕانکاری و گەشەکردن و لایەنەکەی تری رێگربوون.

لە بەرژەوەندی فیوداڵدابوو، کە داهاتەکانی زیاتربێت، هەروەها پاشا و دەوڵەت هەتا دەهات پێویستی زیاتری بەداهاتی باج دەبوو. بۆ دابینکردنی ئەم داهاتانە پێویست بوو بەرهەمهێنان گەشەی پێبدرێت. گەشەپێکردنی بەرهەمهێنان پێویستی بە بەشدارکردنی خەڵکی زیاتر و زەویوزاری فراوانتر بوو، هەروەها پێویستی بە پلاندانان و رێبازی باشتر بوو. لە هەمان کاتدا بوژاندنەوەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی لە لادێدا، پێداویستی ژمارەی ئامرازی بەرهەمهێنانی زیاترکرد، کە ئەوەش گوژمیدا بەرهەمهێنانی پیشەیی.

ژێرخانی ئابوری ئەو وڵاتانە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ بوو. زیاتر لە ٩٠% دانیشتوان لە لادێکاندا ژیاون و بەو کەرتەوە خەریك بوون. بەشی هەرە زۆری ئەو بەرهەمانە بۆ دابینکردنی پێویستی بەرهەمهێنەر خۆی بوو، نەوەك بەمەبەستی ساغکردنەوەیان لە بازاڕدا. ئەوانەی بە کشتوکاڵەوە خەریك بوون لە توێژی جیاواز پێکهاتبوون، جوتیاری مامنێوەند و بچووك، کە خاوەنی زەوی خۆیان بوون، رێژەیان زۆر کەم بوو. زۆربەی ئەوانە مسکێنی بێ زەویوزار بوون، کە لەسەر زەوی فیوداڵەکان کاریان دەکرد، ئازادبوون و نەدەکڕان و نەدەفرۆشران، بەڵام بە زەوی کشتوکاڵیەوە بەسترابوون و لەگەڵیدا قابیلی لەیەك جیاکردنەوە نەبوون.

فیوداڵەکان، کە خاوەنی رێژەی هەرە زۆری زەویوزار، سەرچاوەی ئاو، ئامرازی بەرهەمهێنان و ئاژەڵ بوون، لە پێکهاتە و توێژی جیاواز پێکهاتبوون. لە هەندێ شوێن وەکو رۆژهەڵاتی ئەوروپا، سەردارانی سلاڤی بوون، هەندێ شوێنی تر وەکو ناوەڕاست و باکوری ئەوروپا، سەردارانی جەرمانی بوون، لە پاڵ ئەمانە و لە هەندێ شوێنی تر، کۆنە سەرکردەی سەربازی و ئیداری ئیمپراتوریەتی رۆمانی بوون، هەندێکی تریان هەر لە کۆنەوە لەناوچەکانی خۆیاندا خاوەن موڵك و دەسەڵات بوون،

زۆربەی فیوداڵەکانی ناوچەکانی فەرنسا و ئیسپانیا و ئیتاڵیا لەوانە بوون <٨ ل ١٧٧>.

ئەوانە بەپێی قەبارەی موڵکایەتی و سامان و پێگەی کۆمەڵایەتیان، لە چەند توێژێکی جیاواز پێکهاتبوون، توێژی هەرە سەرەوەیان ڕێژەی هەرە زۆری ئۆروستۆکراتی وڵاتەکانی ئەوروپایان پێکدەهێنا. ئەمانە لە هەموو ئەوانی تر نزیکتربوون لە پاشا و دەسەڵاتی ئاینییەوە، کەم یان زۆر ڕۆڵیان هەبوو لە بڕیاردانی سیاسی و ئابوری وڵاتدا.

فیوداڵە گەورەکان، ناوچەی سەربەخۆی خۆیان هەبوو و دەسەڵاتی تەواویان بەسەریاندا هەبوو. کاروباری پلاندانان و بەڕێوەبردن و ئیداری خۆیان بەڕێوەدەبرد، خاوەن هێزی چەکداری خۆیان بوون، کە لەڕێگەیەوە کۆنترۆڵی ئەو ناوچانەیان دەکرد و دەیانپاراست. موڵکایەتی ئەو زەویوزارانە بەپێی یاسا پشتاوپشت بۆیان ماوەتەوە و بە ئاسانی کەس نەیتوانیوە لەو ماف و موڵکایەتیە پەراوێزیان بکات. بە گۆڕینی پاشا و باری سیاسی وڵاتەکەوە، بەشێوەیەکی گشتی گۆڕانکاری لەمانەدا ڕووینەداوە، بەوتایەکی تر، سەقامگیریی و بەردەوامیی هەبووە لە پاراستنی ماڵ و موڵکی ئەو چینە دەسەڵاتدارەدا. ئەو سەقامگیرییە فاکتەرێکی گرنگ بوو بۆ بەهێزبوونی ئەو چینە، زیادبوونی داهاتەکانی و دەوڵەمەندبوونی و لەسەرووی هەموو شتێکەوە دڵسوتان و گوێدان بەو موڵك و ماڵ و کەل و پەل و تەراسەی هەیان بوو. هەموو ئەمانە بونەتە بناغەیەك بۆ بەهێزکردنی کۆمەڵگە. فیوداڵەکان بۆئەوەی موڵك و ماڵیان بپارێزن، لەلایەکەوە زیاتر فشاریان خستۆتە سەر مسکێنەکان، تاوەکو زیاترکاربکەن و داهاتیان زۆرتربێت، لە لایەکی ترەوە ئەو بەرهەمهێان و سەقامگیری و بەردەوامییە، ئەگەرچی دەبووە هۆی ڕووتاندنەوە و هیلاکیی مسکێنەکان، ئەگەر بە ڕێژەیەکی بچووکیش بوبێت، بۆتەهۆی زیادکردنی داهاتەکانی ئەوانیش. لەبەرئەو هۆیانە، کە ئێستا سەیری پاشماوەی خانوو و ماڵ و حاڵی کۆنی ئەو خەڵکە دەکەین، تا ڕادەیەك لە هەندێ شوێنی تری جیهان باشتربووە. فیوداڵەکانی ئەوسای ئەوروپا بە بەراورد لەگەڵ هاوڕێکانیاندا لە هەندێ شوێنی تری جیهان وەکو پاشا ژیاون.

زۆربەی ئەو فیوداڵانە، خۆیان یان دەست و پێوەندەکانیان بە ڕاستەوخۆ سەرپەرشتی موڵك و سامان و ئەو داهاتانەیان کردووە، کە لە مسکێنەکانەوە هاتوون. ئەوانەی بەو ئەرکانە هەستاون سەرکاربوون، پیاوی دەوڵەت نەبوون، فێڵ و تەڵەکە و دزی و بەرتیل لەو بارەدا بەگشتی لە بەرژەوەندیاندا نەبووە، لەبەرئەوە گەندڵی لەناو ئەو کۆمەڵگەیەدا ڕێژەی کەم بووە <٣٦ ل٤٩>. کەنیسەی ڕۆما، خاوەنی داهات و سامانێکی زۆر بوو، کە لە پاشا و فیوداڵەکانی ئەوروپا و لە ڕێگەی هەڵمەتی خاچپەرستەکانەوە دەستی دەکەوت، خاوەنی زەویوزاری بێسنووربوو لە ڕۆما و وڵاتەکانی تری ئەوروپا. کەنیسە خۆجێییەکانی وڵاتانی تری ئەوروپا، خاوەنی موڵکێکی زۆری زەویوزاربوون،

که ڕێژەی گەیشتۆتە نزیکەی ٣٠% هەموو زەویوزاری کشتوکاڵی ئەو وڵاتانە. لەو شوێنانەدا بەهەمان شـــێوەی زەویوزاری فیوداڵەکان، مســـکێنەکان تیایدا نیشـــتەجێبون و کاریان تێداکردووە و داهاتەکانیان گەڕاوەتەوە بۆ کەنیســـە. کەنیســـەکان بێجگەلە لەوەوانە، ژمارەیەکی زۆر کلۆســـتەر (دێر)یان لە هەموو شـــوێنەکانی ئەوروپادا هەبووە. ڕاهیبەکان لەو شـــوێنانەدا ژیاون و لەپاڵ تەقواکردندا شـــەراب و شـــتی نایابی تریان تیادا بەرهەمهێناوە و بۆتە ســـەرچاوەیەکی ئابوری باشـــی کەنیســـە. ســـەرەڕای ئەوانە دەســـەڵاتی ئایینی لەو وڵاتانەدا باجیان لە زۆربەی دانیشـــتوان ســـەندووە. جوتیاری موڵکدار، مســـکێن، بـازرگـان و پیشـــەیی، هەمویـان نـاچـارکراون ڕێژەیـەك لـەداهـاتـەکـانیـان بـدەن بـە کـەنیســـــە < ٣٦ ل١٤٢،١٣٨،١٣٣>.

ئەمرۆ، کە پاشماوەکانی ئەو سامانانە لە هەموو شوێنێك دەبینرێن. ئەو کەنیسە جوان و زەبەلاحانە، کە جێگەی ســـەرســـوڕمانی خەڵکە و بوونەتە پێگەی گرنگی گەشـــتیاری شـــاهێدی ئەوەیە. ئەمرۆ لە زۆربەی گوندەکانی ئەوروپادا پاشماوەی کەنیسەی جوان ماوەتەوە، کە ئەگەر لە کۆشکەکانی فیوداڵەکان جوانتر نەبێت، کەمتر نییە. ماڵی قەشـەکانیان لە ماڵی زۆربەی دەوڵەمەنەکانی شـار و لادێکان گەورەتر و خۆشـتربووە. سـەرەڕای ئەوەی کەنیسـەکان جێگەی خواپەرسـتن و تەقوا بوون، مەڵبەندی کلتور و مۆسیقا و هونەربوون. مۆسیقای کلاسیکی و هونەرمەندە بەناوبانگە کۆنەکانی ئەوروپا، زۆربەیان یان بـــەرهـــەمـــی کـــەنـــیســـــەن، یـــان زۆر لـــێـــوەی نـــزیـــك بـــوون.

کەنیســـەکان بەهۆی توانای ئابوریانەوە، ڕۆڵی خوێندن و فێرکردن و تەندروســتی گرنگیان هەبووە. ڕۆڵی گرنگیـان لـە هـەنـدێ کـاری ئیداری کۆمـەڵگـەکـانـدا هەبووە. لـەبـەرئـەوەی خـاوەنی زەویوزار و ســەرچاوەی داهاتێکی زۆری ئابوریی بوون و باجیان لە هەموو چینوتوێژەکانی کۆمەڵگە ســەندووە، پێویســـتییان بە زانیاری هەبووە لەســـەر هەموو شـــوێنێك و تاکێکی ئەو کۆمەڵگەیە. لەبەرئەوە هەر لەکۆنەوە تۆماریان هەبووە، کە تیایدا ناو و ڕۆژی لەدایکبون و جێگەی نیشـــتەجێبوون و کار و داهاتی هەموو تاکێك و خێزانێکی تیادا نوسـراوە، زانیاریەکی زۆری لەسـەر ناوچەکان و بەرهەمهێنانی تێدایە. ئـەو زانیـاریـانـە لـە کۆنـدا گرنـگ بوون، بۆ ئـاگـاداری لـە کۆمـەڵـگـە، داهـاتـەکـانی، کـەمبونـەوەی گەندەڵی، ئەمڕۆش بوونەتە سـەرچاوەیەکی گرنگ بۆ پەیداکردنی زانیاری لەسـەر کۆمەڵگەکانی کۆن، کە یارمەتی پسـپۆرەکان دەدات بۆ تێگەیشـتنی مێژووی کۆن و بۆ ئێسـتا سـودی لێوەردەگرن، هەروەها بۆتە سـەرچاوەك بۆئەوەی خەڵکی سـادە پشـتاوپشـت بگەڕێنەوە بۆ باو و باپیریان و زانیاری لەســەر ڕەچەڵەکیان پەیدابکەن. لە ڕووی کاری تەندروسـتی و چارەسـەری نەخۆشـیەوە، ڕاهیبەکانیان ڕۆڵی کۆمەڵایەتی و سـەربازی گرنگیان هەبووە، کە هەتا ئێسـتا پاشـماوەکانی لە ڕێکخراوی مانگی سـوردا ماونەتەوە< ٣٦ ل١٣٨>.

کەنیسە بۆتە هێزێکی ئابوری ئەوتۆ، کە لە زۆربەی فیوداڵە گەورەکان و پاشاکان دەوڵەمەنتر بووە. سەرەڕای سامانی ئابوری، کەنیسە لەو وڵات و ناوچانەدا خاوەن چەکداری خۆی بووە. کە قەشە گەورەکانیان لە ناوچەیەکەوە چون بۆ ناوچەیەکی تر، ژمارەیەکی زۆر چەکدار لەگەڵیان بەڕێکەوتوون.

دەسەڵاتی ئایینی مەسیحی لەئەوروپا، تەنها هاریکاری و پشتگیریی فیوداڵیزمی نەکردووە، بەڵکو بەشێکی گرنگ و بەهێز و کاریگەری ئەو سیستەمە بووە. لەگەڵیدا ئاوێتەبووە و رۆڵی پاراستن و بەهێزکردنی ئەو سیستەمەی بینیوە و لەهامان کاتدا باڵانسێکی لە نێوان پێکهاتەکانی کۆمەڵگەکەدا خوڵقاندووە لەپێناوی رازیکردنی چینوتوێژەکانی خوارەوە و کپکردنەوەی ململانێ لە نێوانیاندا، لەکاتی پێویستدا بەکارهێنانی هێز بۆ دەمکوتکردنی ئەوانەی بوونەتە هەڕەشە لەسەر بەرژەوەندی ئەو سیستەمە. شاڵاوی خاچپەرستەکان بۆ ناوچە جیاوازەکانی ئەوروپا و خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، سوتاندنی خەڵك بەزیندوویەتی، دەسەڵاتی بێسنووری ئەوسای کەنیسە دەسەلمێنێ.

دەسەڵاتی دەوڵەت پاشایەتی بووە. پاشا گەورەترین فیوداڵ و گەورەترین ئوروستكراتی بووە، سەرپەرشتی وڵات و دامەزراوەی ئیداری و سەربازی کردووە. پاشایەتییان پشتاوپشت بۆ ماوەتەوە، کوڕی گەورە جێگەی باوکی گرتۆتەوە، بەنەبوونی کوڕ هەندێ جار کچی گەورە جێگەی گرتۆتەوە<٢ل١٠٥>. ئەم سیستەمە تا رادەیەکی زۆر سەقامگیریی لە سیستەمی سیاسیدا دروستکردووە، کە ململانێی زۆر و توندوتیژی خوێناوی لە کاتی دانانی پاشاکاندا تا رادەیەك کەمترکردۆتەوە.

دابینکردنی پێویستییە داراییەکانی دەوڵەت، بەداهاتی باجەکان و پاڵپشتی دارایی فیوداڵی ناوچەکان کراوە. دەوڵەت، هێزە سەربازییەکانی هێند گەورە نەبووە و بوونی سوپایەکی گەورە خەرجیی زۆربووە، لەبەرئەوە پاشا بەتایبەتی لە کاتی شەڕی ناوخۆ و دەرەکیدا پێویستی بە یارمەتی هێزی چەکداری فیوداڵەکان هەبووە و لەشەڕە گەورەکانی دەرەوی ئەوروپادا دەسەڵاتی پاشا و کەنیسە لە ئامادەکردنی لەشکری پێویستدا هاریکاریان کردوە <١٠٨ل٢٣٥>.

دەوڵەتی فیوداڵی لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، ٥٠٠-١٥٠٠ز، بە شێوەیەکی گشتی، بە هیچ خزمەتگوزاریەك، رێگەی بۆ گەشەکردنی بەرهەمهێیان خۆشنەکردووە، یان بۆ باشکردنی خۆشگوزەرانی خەڵکی نەکردووە، کاروباری زیاتر پارێزگاری سنوور و لەشکر بەڕێوەبردن و باجکۆکردنەوە بووە. باجکۆکەرەوەکان، فەرمانبەرانی دەوڵەت بوون، ئەوانە فیوداڵ، بازرگان یان خاوەن موڵك نەبوون، کاریان تەنها کۆکردنەوەی باج بووە< ٢ل١٤٩>. بەگشتی لەسەر بنەمای وەلای سیاسی، خزمایەتی و تەبەعێت بۆ فیوداڵێك یان سەرکردەیەك دانەنراون، بەگۆڕینی پاشا یان دەسەڵاتدارێك لانەبراون، لەبەرئەوە هێندە دەرفەتی دزی و بەرتیل و واسیتەکاری زۆری تیادا نەبووە،

بۆیە گەندەڵی بەشێوەیەکی فراوان لەو سیستمەدا جێگەی نەبۆتەوە. ئەو فەرمانبەرانە چەکداری تایبەتیان لەگەڵدا بووە و ئەرکیان کۆکردنەوەی باج بووە لە ناوچەی جیاواز و کەرتە جیاوازەکاندا.

بەهێزی و دەوڵەمەندی و نیمچە سەربەخۆیی فیوداڵەکان، هەروەها بەهێزی و دەوڵەمەندی دەسەڵاتی ئایینی مەسیحی، لە هەمان کاتدا لاوازی دەوڵەت و دەسەڵاتی پاشا و پێویستی هەمیشەیی بە داهاتەکانی فیوداڵەکان و دەسەڵاتی ئایینی، ئەمەش زۆرجار وایکردوە ، بەتایبەتی لەکاتی شەڕوشۆڕ یان ململانێی نێوان شازادەکان، یان بنەماڵە گەورەکان، بۆ دەستبەسەراگرتنی کورسی دەسەڵات، هێندەی تر پاشا ناچاری دەستی ئەوان بێت.

ئەم فاکتەرانە، خاسڵەتێکی تایبەتی بۆ سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵی دروستکردووە. زەمینەیەکی ئەوتۆی دروستکردووە، کە پاشا نەتوانێ لەهەموو کات و ساتێکدا دەسەڵاتێکی ڕەهای هەمیشەیی هەبێت و گشت بڕیارەکان لە دەستی خۆیدابێت. لاوازیی پاشا و دەوڵەت و پێویستی پاشا بە فیوداڵەکان و دەسەڵاتی ئایینی, دەرفەتی بۆ بەشداریکردنی ئەوانە لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا دروستکردووە. پاشا لە ڕێگای دەوڵەتەوە خاوەنی هەموو شتێك نەبووە، ئەو نەبووە کە پیاوانی ئایینی دامەزرێنی، یان بەخێویان بکات، ئەو نەبووە، کە زەویوزار بەسەر خەڵکدا دابەش بکات هەتا وایانلێبکات وەلای هەمیشەییان بۆی هەبیت، بەڵکو بە پێچەوانەوە، پادشا خۆی پێویستی بە داهات و پشتگیری ئابوری و سیاسی و رۆحی ئەوانی تر بووە.

لاوازیی دەسەڵاتی ناوەندی، پێویستی دەوڵەت بە داهات و پشتگیری ئەو دوو هێزەی تر، دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا، ڕێگەی خۆشکردووە بۆ پەیدابوونی دیالۆگ، دانیشتن و چارەدۆزینەوە، دوانگەیەک بۆ چارەسەرکردنی ململانەکانیان، کە تیایدا هەر لایەك ویستویەتی بەلای بەرژەوەندی خۆیدا رایکێشێ. لەبەرئەوەی ئەو هێزانەی کۆمەڵگە بنەمای ئابوری و سیاسی و کۆمەلایەتی و سەربازییان بەهێز بووە، ڕێکەوتنەکانیان موجامەلەکردن و یەکتر کڕینی کەمتر تێدابووە. ئەگەرچی جاری واهەبووە پاشا هێزی بەکارهێناوە، بەڵام ئەوە سنووردداربووە و تەنها توانیوێتی روبەڕووی چەند کەسێك یان ناوچەیەك بێتەوە. ئەم فاکتەر و زەمینەیە، ڕێگەی بۆ دروستبوونی شورایەك بۆ چارەکردنی ئەو ململانیانە خۆشکردوە، کە ناونراوە پەرلەمان. ئەو پەرلەمانە لە سەرەتای دروستبوونیدا تەنها بۆ پاشا و ئورستوکراتی فیوداڵی و ئایینییەکان بووە، ژمارەیەکی زۆرکەم بەشداریان تیاداکردوە، یان توانیویانە کاربکەنە سەر بڕیارەکانی، لەوان زیاتر جێگەی کەسی تری تیادا نەبۆتەوە<٢ل١٨٤>.

لەگەڵ ئەوەی ئەم پەرلەمانە تەنها بۆ توێژێك بوو، کۆبونەوەکانی تەنها لەکاتێکدا دەکرا کە پاشا پێویستی بە داهاتی زیاتر یان بۆ پشتگیری کردنی بوو لە شەڕەکانیدا، بەڵام پەرلەمان بوو بە بنچینەیەک و هەوێنێکی گرنگ بۆ کەمبوونەوەی ئەبسولیتزم و بەشداریکردنی ژمارەیەکی زۆرتر لە خەڵک لە بڕیارداندا. فاکتەرێکی بنچینەیی بوو بۆ بونیاندنانی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر لە سەدەکانی دواتردا.

لە کاتێکدا کە پاشا داوای دانیشتنی پەرلەمانی دەکرد و پێویستی و داوکاریەکانی ئەخستە سەر مێز، فیوداڵەکان و سەرەك لەشکر و پیاوانی ئایینیش داخوازی خۆیان دەخستە بەردەم پاشا و داوای زیادکردنی دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری خۆیان دەکرد، جاری واهەبوو داوای چاکسازی و دانانی یاسای نوێ، یان گۆڕینی یاساکانیان دەکرد بۆ دیاریکردنی دەسەڵاتەکانی پاشا و دامەزراوەکانی دەوڵەت. بێ بوونی دەرفەت لە بەشداریکردن لە بڕیاری سیاسی و چاکسازیی یاساییدا، مەحاڵ بوو بتوانرێ رێگە بۆ گۆڕانکاری لە باری ئابوری و لابردنی کۆسپەکانی بەردەم گەشەکردنی خۆشبکرێت.

هەڵبەتە ئەم گۆڕانکاریانە لە هەموو شوێنەکانی ئەورۆپا وەك یەك نەبووە، جیاوازی هەبووە لە نێوان دەوڵەتەکاندا، لە نێوان رۆژهەڵات و رۆژئاوای ئەوروپادا. ئەو جیاوازیانە بۆ مێژووی کۆن و بنەما کۆمەڵایەتیەکان و چۆنیەتی و رادەی بەهێزیی دەسەڵاتی پاشا و چینوتوێژ و پێکهاتەی ئەو کۆمەڵگایانە دەگەڕێتەوە.

هەتا سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵ بەهێزتربوایە. دەستەبژێری ئوروستوکراتی فیوداڵ و ئایینی توندرەوتر بوونایە، یان چەوساندنەوە و کۆنترۆڵکردنی چینوتوێژەکانی خوارەوی نمونەی مسکێنەکان، جوتیارەکان، پیشەیی و بازرگانەکان زیاتربوایە، یان دەسەڵاتی ناوەندی پاشایەتی بەهێزتر بوایە، گۆڕانکاری و گەشەکردنی ئابوری و سیاسی و پرۆسەی چاکسازی لەو وڵاتەدا زەحمەتر دەبوو و خاوتر بەڕێوە دەچوو< ٢ل١٠٨ >.

لە رۆژئاوای ئەوروپا و بە تایبەتی لە ئینگلتەرا، فیوداڵەکان سەربەخۆتر و بەهێزتر بوون، لە هەمانکاتدا دەسەڵاتی ناوەندی پاشایەتی لاوازتر بوو، هەروەها لەم وڵاتانەدا بەستنەوەی مسکێنەکان بە زەوییەوە ئەهوەنتر بوو. ئەمانە بوونە بناغەیەك بۆ رێگە خۆشکردن و گەورەکردنی بازنەی بڕیاردان و دامەزرانی پەرلەمانی سەرەتایی، دەرفەتی دروستکرد بۆ چاکسازی زیاتر و خێراتر و لابردنی ئەو کۆسپانەی رێگر بوون لە گۆڕانکاری کۆمەڵگە. لێرەدا لە باتی وشەی گەشەکردن، گۆڕانکاری

بەکاردەهێنین، چونکە مەرج نیە هەموو گۆڕانکارێك پێشکەوتنی لێ بکەوێیەوە، بەڵام درەفت دروست بوون بۆ گۆڕانکاری بە بوونی فاکتەر و زەمینەی گونجاو دەکرێت ببێتە فاکتەرێك بۆ پێشکەوتن<٢ ل٢٢٢>.

لە فەرەنسا، دەسەڵاتی پاشا و ناوەندێتی دەوڵەت بە هێزتر بوو لەسەر فیوداڵ و توێژە دەسەڵاتدار و ژەنەراڵە سەربازییەکان. ئەوانە هەمان دەرفەتی ئینگلتەرایان نەبوو لە بەشداریکردن لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا. ئەمانە وایانکرد کە ڕێگەخۆشکردن بۆ گەشەی ئابوری و سیاسی قورستربێت و خاوتر بۆ پێشەوە بڕوات و توندوتیژیی زیاتری لێبکەوێتەوە. ئەمانە بوونە خاسڵەتێکی تایبەتی و کاریگەر لەسەر چۆنیەتی گۆڕانکارییەکانی دواتری ئەو وڵاتە.

ئەڵەمانیا، شێوەیەکی نالەبارتری بەخۆوە بینی. ئەم وڵاتە لە چەندین دەسەڵاتی بچوکی فیوداڵی بەهێز پێکهاتبوو، هەر ناوچەی دەوڵەتێکی بچوکی ناوەندیی بەهێزی خۆی هەبوو. هیچ لەوانە هێندە بەهێز نەبوو، کە لە ڕێگەی بەکارهێنانی هێزەوە بتوانێ بەسەر ئەوانی تردا زاڵ بێ، نەریتی یەکتر قبوڵکردن و پلورالیزمی سەرەتاییان نەبوو، کە بە ئاشتی دەوڵەتێکی سەرانسەری شێوەی ئینگلتەرا یان فەرەنسا دابمەزرێنن. لەبەر ئەم فاکتەر و خاسڵەتانە، ئەم دە ستەڵاتدارە فیوداڵە توندڕەوانە لە ناسەقامگیرییەکی بەردەوامدا دەژیان، لە چاو ئینگلتەرا و فەرە نسادا ئەو گۆڕانکاری و گەشەکردن و چاکسازییانە زۆر خاوتر و دژوارتر بەرێوەدەچوو. ئەم خاسڵەتانە گەشەکردنی دواتری وڵاتەکەی دواخست. ئەمە هەتا ناوەڕاستی سەدەی بیستیش کاریگەری خۆی هەبوو لەسەر چۆنێتی بونیادنان و گەشەکردنی دیموکراتی لەو وڵاتەدا. چونکە ئەو دەسەڵاتدارانەی ئەڵمانیا دراوسێی نزیکی ئیتاڵیا بوون، لەکۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا کاریگەری نێگەتیڤیان لەسەر گەشەکردنی ئابوری و سیاسی ئەو وڵاتەش هەبوو.

ئیسپانیا، ماوەیەکی درێژ لە ژێر دەسەڵاتی پاشاکانی فەرەنسا وعەرەبە خێڵەکییە موسڵمانەکاندا بوو، دوای ڕۆیشتنی ئەوانیش سیستەمی پاشایەتی تیایدا لە چاو فەرەنسا توندڕەوتر و تاکڕەوتر بوو. ئەمانە گۆڕانە سیاسی و ئابورییە مەزنەکانی ئەم وڵاتەی خستە دوای فەرەنسا و ئەڵمانیا و کاریگەری لەسەر مێژووی دواتری کۆمەڵگەکە هەبوو. ئەم وڵاتە هەتا نیوەی دووەمی سەدەی بیست نەکەوتە سەر ڕێبازی گۆڕانکارییە مەزنەکان.

ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا و روسیا، زۆر جیاوازبوو لە وڵاتەکانی ڕۆژئاوای ئەوروپا. روسیا هەتا سەرەتای سەدەی پانزە لەژێر دەسەڵاتی فیوداڵی خێڵەکی مەغۆل و پاشماوەکانیدا بوو، دواتر بنەما و سیستمی سیاسی و ئابوری فیوداڵی ئەو وڵاتە هێندە تاکرەو بوو، کە لە کۆیلایەتیەوە نزیك بوو.

دەســـەڵاتی دەوڵەتی ناوەندی بەهێز بوو، تیایدا قەیســـەر دەســـەڵاتی ڕەهای هەبوو. لەپاڵ هەژاری و چەوســـاندەوەیەکی زۆرەوە، فیوداڵ و ئۆروســـتۆکراتی دەوڵەتەکە کۆنترۆڵی هەموو ژیانی ئابوریان کردبوو. بەهێزی ســـوپا بەرەنگاری هەموو ناڕەزاییەك دەبووونەوە، کێڵگەکانی لادێ و شـــوێنی بەرهەمهێنانی شـارەکان زیاتر لە بنکەی سـەربازی دەچوو. لە بەشـەکانی تری رۆژهەڵاتی ئەوروپا و هەنگاریا و نەمسـا، سـیسـتمی بەڕێوەبردنی سـیاسـی و ئابوری فیوداڵی تیایاندا، کەم تا زۆر نزیک بوو لەوەی روسیاوە<٢ ل٢٢٨>.

ئەم ناوچانە لەژێر چەتری کەنیسـەی ئۆرسـۆدۆکسـی قوسـتەنتەنیەدا بوون. قوتابخانە و ڕێبازی ئەم کەنیســـەیە زۆر لە کەنیســـەی کاســـۆلیکی رۆما توندڕەوتر و رەقتر بوو، هاوپەیمانی و هاریکاری توندوتۆڵی لەگەڵ فیوداڵەکانی رۆژهەڵاتی ئەوروپا و دەســـەڵاتدارە ئەبســـلیوتیزمەکانی هەبوو. ئەم فاکتەرە، سیستمە توندڕەوەکەی رۆژهەڵاتی ئەوروپای توندڕەوتر کرد، دەسەڵاتی ئەبسلیوتیزمی تیایاندا بەهێزترکرد <٣٦ ل١٤٢>.

سەرەڕای ئەمانە، دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ئەوروپا لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستەوە هەتا سەرەتای سەدەی بیست، لە ململانێ و شەڕی هەمیشەییدا بوون لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا، کە هێندەی تر سیستمە فیوداڵەکەی گرژتر و توندڕەوتر و تاکڕەوترکرد. ئەمانە وایانکرد گەشـــەی ئابوری و ســـیاســـی لە رۆژهەڵاتی ئەوروپا، لە چاو رۆژئاوای ئەوروپا زیاتر دوابکەوێت. زۆربەی ئەو وڵاتانە هەتا کۆتایی سـەدەی بیسـت نەکەوتنە سـەر ڕێبازی زەمینە خۆشـبون بۆ بونیادنانی سـیسـتمێکی سـیاسـی و ئابوری بەرفراوانتر، هەتا ئێســـتاش زۆریان و لەوانە روســـیا، هێشـــتا بەتەواوەتی خۆیان نەداوە بەدەســـتەوە.

ئەم جیاوازیە بچوکانەی لە نێوان سـیسـتمی بەڕێوەبردنی سـیاسـی و ئابوری کۆمەڵگە و وڵاتەکانی ئەوســـای ئەوروپادا هەبوون، هەروەها ئەو گۆڕانکارییە بچووکانەی کە تیایاندا روویدا، ئەگەرچی جیاوازی بچوکبن و رەنگە لە ساتێك و شوێنێکدا بە جیاوازییەکی ئەوتۆ لەقەڵەم نەدرابن، بەڵام هەوێنێک و فاکتەرێکی بنچینەیی گرنگ بوون بۆ گۆڕانکاری مەزنتر لە دواتردا. بێگومان فاکتەرەکانی تر و خاسـڵەتە تایبەتییەکان رۆڵی گرنگیان هەبووە، بەڵام بەبێ بوونی ئەو فاکتەرە بنچینەییانە، زەحمەت بوو ئەوانە وەك پێویست رۆڵی سودبەخشانەی خۆیان ببینن(بۆ زیانیاری زیاتر، بڕوانە سەرچاوەی ژمارە ٢).

خاسڵەتە ڕێگرەکانی فیوداڵیزمی ئەوروپا لە گەشەکردن

بنەمای ئابوری و سیاسی فیوداڵیزم لەسەر سێ کۆڵەکە وەستابو، کشتوکاڵ، بەرهەمهێنانی پیشەیی و بازرگانی. بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ بەردی بناغەی کۆمەڵگە بوو. زیاتر لە ٩٠% خەڵك خەریکی کشتووکاڵ بوون و لەسەری دەژیان. بەرهەمهێنانی پیشەیی، ئامرازە سادەکانی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پێویستیەکانی کەل و پەلی سادەی زۆربەی دانیشتوانی دابیندەکرد، لە پاڵ ئەوانەدا پێویستییە گرانبەهاکانی چینوتوێژەکانی سەرەوە و دەوڵەت و کەنیسەی لە ئەستۆدا بوو. بازرگانیی ناوخۆ زۆر سنووردار و لاواز بوو. بازرگانیی دەرەکی لە سەدەکانی ناوەڕاستدا زیاتر بۆ دابینکردنی پێویستییەکانی چینوتوێژە دەوڵەمەندەکانی سەرەوە بوو.

<u>سروشتی قوفڵدراو و ناخوڵقێنەری فیوداڵیزم لە لادێکاندا</u>

پێشتر باسی ئەو گۆڕانکاریانەمان کرد، کە لەژێر چەتری فیوداڵیزمی ئەوروپادا خوڵقابوون، باسی گەشەکردنی ئابوری و باشتربوونی کۆمەڵگەکانمان کرد بەراورد بە پێشوویان، باسی دروستبوونی چینێکی فیودال و دەسەڵاتێکی ئایینی بەهێز و خاوەن سامان و داهاتێکی زۆرمانکرد، کە توانای فشار خستنە سەر پاشا و دەوڵەتیان هەبوو، کەم و زۆر دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیارە سیاسی و ئابورییەکاند پەیداکرد. لێرەدا پرسیارەکە ئەویە، ئایا ئەو چاکسازیانەی ئەوانە کردویانە لە پێناوی گەشەکردنی کۆمەڵگە و خۆشگوزەرانی خەڵکەکەدا بووە، یان تەنها بۆ پاراستن و زیادکردنی بەرژەوەندی خۆیان بووە؟ ئایا ئەمانە لە بەرژەوەندیاندا بووە گۆڕانکاری بنەرەتی لە سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریدا بکەن؟

سەرچاوەی ئەو ژیانە سەڵتەنەتەی کە فیوداڵ، دەسەڵاتی ئایینی و پاشا و دەستەبژێری ئۆروستۆکرات، سەرەك لەشکر و دەسەڵاتدارەکان هەیان بووە لەسەر حساب و هیلاکیی و قووتی زۆربەی هەرە زۆری خەڵکی کارکەری ئەو وڵاتانە درووست بووە، بەبێ ئەوانە ئەو سەڵتەنەتەیان لە دەست دەچوو، ئەو ژیان و دەسەڵاتەی هەیان بووە، لە ژێر سێبەری ئەو سیستمە سیاسی و ئابوریە سنوورداره فیوداڵیدا بووە، لەبەرئەوە نەیانویستوە گۆڕانکاری بنچینەیی لەو سیستەمەدا بکەن.

لێرەدا ڕەنگە بوترێ، ئایا نەدەبوو گەشەکردنی تەکنیك و شێواز و ڕێگەی زانستیانە لە خزمەت و بەرژەوەندی ئەوانەدا بوایە؟ ئایا داهاتەکانیانی زیاتر نەدەکرد؟ وەڵامی ئەوە نەخێرە، چونکە ئەو دەسەڵات و سامان و داهاتانە لەسەر کۆنترۆڵکردن و سەرکوتکردنی خەڵکە کارکەرەکان کراوە. چاکسازیکردن لە ئامرازی بەرهەمهێنان و شارەزابوون و هوشیاربوونەوەی ئەوانە پێگەی

کۆمەڵایەتیانی بەرزدەکردەوە، هەوڵی ژیان و گوزەرانێکی باشتریان دەدا، ئەبوونە هەرەشە لەسەر بەرژەوەندییەکانی ئەو چینوتوێژانەی سەرەوە، لەبەرئەوە بە بەرژەوەندی خۆیان نەزانیوە و ڕێگەیان لێگرتووە. لای ئەوانە، مسکێنەکان کە بەشی هەرە زۆری گۆمەڵگە بوون، نەدەبوو ئاسانکارییان بۆ بکرێت لە کاروباری بەرهەمهێنان و بەکارهێنانی تەکنیکی نوێدا، چونکە تەمەڵی دەکردن و چیتر خۆیان هیلاك نەدەکرد، چاویان دەکرایەوە و هەوڵی بەشداردنیان لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا دەدا، وای لێدەکردن لە خۆیان بایی بن و چیتر گوێڕایەڵی سالارەکانیان نەبن.

لەگەڵ ئەوەی پاشا و فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینی داهات و سامانی گەورەیان هەبوو، بەڵام ئەوانەیان لە پێناوی ڕێگەخۆشکردن بۆ گەشەپێکردنی بەرهەمهێنان و کۆمەڵگە بەکارنەدەهێنا، بەڵکو بۆ خۆشگوزەرانی خۆیان و دروستکردنی جوانترین کۆشك و تەلار و کەنیسەی هەرە جوانی مێژووی مرۆڤایەتی بەکاریاندەهێنا. ئەمە خاسڵەتێکی قوفڵدراو و نەخولقێنەر و داخراوی بەو کۆمەڵگەیەداوە. کۆمەڵگەیەکی دینامیکی نەبووە و توانای خۆ تازەکردنەوە و گەشەکردنی نەبووە. بەدرێژایی زیاتر لە هەزار ساڵی دەسەڵاتیان، هیچ گۆڕانکارییەکی ئەوتۆ لە تەکنیك و ڕێگەوبان و ئامرازی گواستنەوەدا رووی نەداوە.

هەتا فیوداڵەکان و دەسەڵاتی ئایینی و دەسەڵاتی ناوەندیی پاشا و سوپا سالارەکان بەهێزتر بوونایە، زیاتر بەرژەوەندی خۆیان دەپاراست، زیاتر خەڵکەکانی خوارەوەیان دەڕووتاندەوە، زیاتر دژی گۆڕانکاری و چاکسازی دەوەستانەوە، زیاتر کۆسپیان دەخستە بەردەم بەشداریکردنی ژمارەیەکی زۆرتر لە خەڵك لە بڕیارە سیاسی و ئابورییەکاندا. کۆمەڵگەکە زیاتر قوفڵدراو دەبوو، زیاتر ڕێگە لە خوڵقاندن و مێشککردنەوەی خەڵك دەگیرا <٢ل٧٣>.

بەڵام ئایا چینوتوێژەکانی خوارەوەی لادێ، مسکێنەکان، جوتیارەکان لەبەرژەوەندیاندا نەبوو گۆڕانکاری ڕیشەیی لە کۆمەڵگەکەدا رووبدات، ئایا ئەو توێژە زەبەلاحانەی ئەو کۆمەڵگەیانە لەتوانایاندا نەبوو گۆڕانکاری بکەن و ڕێگە خۆشکەن بۆ سیستمێکی بەرفراوانتر؟ بۆ تێگەیشتن و وەڵامدانەوەی ئەمانە واچاکە چاوێك بە سروشتی بونیادی ئابوری و کۆمەڵایەتی ئەو کۆمەڵگەیانەدا بخشێنینەوە.

لە کۆمەڵگەیەکی فیوداڵیدا، مەبەستی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بە پلەی یەکەم و بەشی هەرە زۆری

بۆ دابینکردنی پێویستی و بەردەوامی ژیانی خۆیان بوو. زۆربەی ئەو بەرهەمهێنانەی کە مسکێن لە بەشە زەویکەی خۆیاندا و جوتیارە بچووکەکان (ئەو جوتیارانەی خاوەنی زەوی خۆیان بوون) کردوویانە، بۆ دابینکردنی خواردەمەنی خۆیان بووە و بەشێکی کەمی بۆ گۆڕینەوەی بووە بەشتی تری پێویستی ژیان، کە خۆیان نەیانتانیوە بەرهەمیبێنن، سەرەڕای ئەوە بەشێکی بۆ باجی دەوڵەت و کەنیسە بووە. بەشێکی زۆرکەم لەو بەرهەمانە کەوتونەتە بازاڕەکانەوە، بۆیە کاریگەری ئەوتۆیان لەسەر ژیانی ئابوری نەبووە. ئەو زەوییە کشتوکاڵیانەی مسکێن تیادا بەرهەمی هێناوە دوو بەش بوون. بەشێکی کوتومت بۆ دابینکردنی پێویستی خواردنی خۆی و خێزانەکەی و بەشەکەی تری بۆ فیوداڵ بووە. لێرەدا سەرەڕای ئەوەی مسکێنەکان لە بەشە زەوییەکانی خۆیاندا کاریانکردووە، لە بەشە زەوی موڵکدارەکانیشدا بەرهەمیان هێناوە (مەبەست لە موڵکدارەکان، فیوداڵ، کەنیسەوە و پاشایە). بەشی فیوداڵ هەندێکی بۆ پێویستی خۆ و دەستوپێوەند و چەکدارەکانی چووە و بەشەکەی تریيان گۆڕدراوەتەوە بە بەرهەمی تر، یان لە بازاڕەکاندا لە رێگەی بازرگانەکانەوە ساغکراونەتەوە. لەبەرئەوە ئەو کۆمەڵگەیە بازنەی پەیوەندییەکانی زۆر تەسك بووە، پەیوەندی نێوان شوێنی جیاواز و گوند و شار و لادێکان زۆر لاواز بووە. نە خەڵکی لادێ توانای کڕینی هێندە بەروبوومی دەرەوەی گوندەکانی خۆیانیان هەبووە، نەئەوەندە بەرهەمیشیان لێ زیاد بوو بۆئەوەی بیفرۆشن بەدەرەوە. دراو و ئاڵوگۆڕی دراو زۆر کەمبووە، تەنها چینوتوێژەکانی سەرەوە وهەندێ لە بازرگانەکان لە بازنەیەکی تەسکدا بەکاریان هێناوە.
هۆکانی بەرهەمهێنان بریتی بوون لە مسکێن، یان جوتیاری بچووك، زەویوزار و سەرچاوەی ئاو و ئاژەڵ، ئامرازی بەرهەمهێنان گرنگترینیان گاسن و داس و وڵاخ بوون، هەروەها تۆو بۆ چاندن. زۆربەی زەویوزار و سەرچاوەی ئاو موڵکی فیوداڵ و کەنیسە بوون، پاشاش سەرەڕای موڵک و سامانی لە شوێنی نیشتەجێبون و حوکمکردنی لە هەندێ شوێن موڵکی تر و کۆشك و ناوچەی ڕاوی خۆی هەبووە.

مسکێنەکان بەپێی یاسا خەڵکی ئازاد بوون، فیوداڵ بۆیان نەبووە بیانکڕن و بیانفرۆشن، بەڵام چونکە بەسترابون بە زەوییەکانەوە، ئەو ئازادییەی هەیان بوو سنووری بۆ کێشرا بوو. بەپێی یاسا بۆیان نەبوو بێ مۆڵەتی خاوەن موڵك ئەو زەوییانە بەجێبێڵن و بگوێزنەوە بۆسەر زەوی فیوداڵێکی تر، چونکە فیوداڵ، بەوە هێزی کار و داهاتەکانی کەم دەبۆوە. لەهەمان کاتدا مسکێنەکان مافی یاسایی خۆیان هەبوو کە پشتاوپشت لەسەر ئەو زەویانە بمێننەوە، بۆیە خاوەن موڵك بۆی نەبووە بە ئاسانی مسکینێك لە کۆڵ خۆی بکاتەوە. هەڵبەتە ئەمەش بەناوی عەدالەتی کۆمەڵایەتیەوە بووە، بەڵام لەڕاستیدا مەبەست کەمکردنەوە و کپکردنەوەی ململانە و توندوتیژی کۆمەڵایەتی بووە، دابینکردنی سەقامگیری و ڕێگرتن بووە لە بڵاوبونەوی ئاژاوە لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر.<٨٨ل٦٠>

لەبەرئەوەی وڵاتەکان بەسەر چەندین بەش و پارچەی موڵکایەتی فیوداڵ دابەشبوون، بەپێی هێزو توانای فیوداڵ یاساکان جێبەجێکراون. هەتا فیوداڵ بەهێزتر بوایە، یان دەسەڵاتی پاشا لاوازتر بوایە، ئەو یاسایانەی بەپێی بەرژەوەندی خۆی گۆنجاندووە، یان هەندێ یاسای تایبەتی خۆی هەبووە، یان گوێی بەیاساکان نەداوە. لەبەرئەوە جیاوازی هەبووە لەنێوان ناوچەیەك و ناوچەیەکی تر و مەملەکەتێك و مەملەکەتێکی تردا.

زەوییەکان بە عەدالەت بەسەر مسکێنانەدا دابەشکراون، هەریەکەیان وەك یەك زەویان بەدەستەوە بووە، زەوی باش و زەوی خراپ. هەڵبەتە بە رواڵەت ئەمە لە پێناوی عەدالەتی کۆمەڵایەتیدا بووە، کە ئایین زیاتر رۆڵی تیایدا هەبووە، بەڵام لە ڕاستیدا ئەوە دوو مەبەستی تری هەبووە. یەکەمیان کەمکردنەوەی ململانێ لە نێوان ئەندامەکانی کۆمەڵگەکەدا، بە مەبەستی کەمکردنەوەی گرژی لە ناویاندا، دووەمیان ئەوە بووە، کە کەس لە ریزی ئەو مسکێنانەدا سامان و داهاتی لەوانی تر زیاتر نەبێت و دەوڵەمەنتر نەبێت و ئاستی کۆمەڵایەتی بەرزنەبێتەوە و چاوی نەکرێتەوە. ئەمانە ململانێ و هەوڵدانی تازەکردنەوە و گەشەکردنی کۆمەڵگەی ئفلیجکردوە، کۆمەڵگاکەی نا خولقێنەر و سست کردوە، رێگربووە لە گەشەکردنی ژیانی ئابوری و سیاسی و بەشداریکردنی مسکێنەکانیش لە بڕیارە سیاسی و ئابورییەکاندا <٨ل٥١>.

باشترین زەوی و سەرچاوەی ئاو بۆ بەرهەمهێنانی پێویستیەکانی ئەو چینوتوێژانەی سەرەوە دابینکراوە. جێگەی بێستان و کۆشك و باخ و باخاتیان، جێگەی راو و سواری و رابواردنیان، جێگە و شوێنی کلێسەکان. زۆربەی ئاژەڵ، مەڕومالات و ئەسپ و گا و مانگا، موڵکی ئەوانە بووە، بەشی هەرە زۆریان لەلایەن مسکێنەکانەوە سەرپەرشتی کراون و لەوەڕێنراون. لەوەڕگاکان ئەگەرچی موڵکی گشتی بوون، بەڵام مسکێن و جوتیارە بچووکەکانیش لەبەرامبەر سوود وەرگرتن لێیان ناچارکراون ئاژەڵی فیوداڵەکان تیایاندا بلەوەڕێنن و داری دارستانەکانیان بۆ ببڕن بۆ سوتاندن، یان بیناکردن و پێویستی تر. گرنگترین ئامرازی بەرهەمهێنان گاسن و داس و وڵاخ بووە. گاسن گرانبا بووە و زۆربەی مسکێن و جوتیارە هەژارەکان نەیان بووە، لەبەرئەوە گاسنی فیوداڵیان بەکارهێناوە و لەبەرامبەردا بێگاری زیاتریان پێکردوون. ئەو مسکێنانەی وڵاخیان هەبووە، ناچارکراون لەگەڵ خۆیان بیهێنن بۆ بەکارهێنانیان لە کێلانی زەوییەکانی فیوداڵ، یان بارکردندا. ئەگەر نەیان بووایە بەرامبەر ئەوە بێگاری زیاتریان پێکراوە. ئەو ساڵانەی کە بەهۆی ئاوی کەم یان زۆر، نەخۆشی کشتوکاڵیەوە بەرهەم کەمبۆتەوە، مسکێن و جوتیارە هەژارەکان ناچاردەبوون تۆو بۆ چاندن لە فیوداڵ قەرزکەن، کە لەبەرامبەردا دوو قات و سێ قاتیان لێ سەندوونەتەوە. لە چەند خاڵێکدا ئەرکی مسکێنەکان کۆدەکەینەوە:

١ـ تێکڕای سێ ڕۆژ کارکردن لە زەوی تایبەتی فیوداڵ لە هەفتەیەکدا.

٢ـ وڵاخ پەیداکردن بۆ کێڵانی زەوییەکەی خۆی و بەکارهێنانی لەگەڵ وڵاخەکانی مسکێنەکانی تر لەزەوی فیوداڵدا.

٣ـ سەرەڕای کێڵان، بەکارهێنانیانی وڵاخەکان لە ئەرکەکانی تری بەرهەمهێنان و گواستنەوەدا.

٤ـــــ کارکردن بۆ فیوداڵ لە ڕۆژە تایبەتییەکانی تری ساڵانەدا، وەکو ڕۆژانی داربڕین و خوریبڕین و شتی تر.

٥ـ ئەگەر مسکێن بەرهەمی زیادەی خۆی بفرۆشتایە، دەبوایە هەندێ پارەی کاشی بدایە بە فیوداڵ.

٦ـ باجی لەسەر بەرهەمەکانی خۆی بدایە بە دەوڵەت و کەنیسە، وە کو دانەوێڵە، مریشک، ئاژەڵ.

٧ـ باج لەسەر هێنانی دار لە دارستانەکانەوە.

٨ـ ئەگەر مسکێن کچێکی شووی بکردایە بە زەلامێکی سەر بە فیوداڵێکی تر، دەبوایە باجێکی تایبەتی بدایە بە فیوداڵ، چونکە فیوداڵ نەی دەویست ژمارەی مسکێنەکانی کەمبێتەوە. <٨ ل٥٥> لەسەر بنەمای ئەو زانیاریانەی سەرەوە، چەند ڕاستییەکمان بۆ دەردەکەوێت. لەژێر سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵیدا، زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی لادێکان، کە مسکێنەکان بوون، خاوەنی هیچ نەبوون. لەبەرئەوەی بەستراببوون بە زەوییەکانیانەوە نیمچە ئازادبوون، شوێنی ژیان و کارکردنیان لەگەڵ شوێنەکانی تر و جیهانی دەرەوەدا دابڕاوبوو. کار و پەیوەندی و بەرژەوەندی هاوبەشیان لەگەڵ یەکتری و خەڵکانی تری ناوچەکانی تردا زۆر کەمبووە. ئەوەی بۆیان ماوەتەوە لە ڕەنجی ژیانیان تەنها بۆ بەردەوامی بووە لە ژیاندا، نەخۆشی و پەتاو کارەساتی سروشتی بەسەریاندا زاڵ بووە. ئەگەرچی دەوڵەت و فیوداڵەکان لەسەر حسابی ئەوانە داهاتێکی زۆریان هەبووە و خاوەنی سامانێکی بێ سنووربون، بەڵام هیچ چاکسازییەکی ئەوتۆیان نەکردوە بۆ ئاسانکردنی بەرهەمهێنان، ڕێگەوبان، تەکنیك و گەشەکردنی زانیاری، هیچیان لە بواری خزمەتگوزاری و باشکردنی خۆشگوزاری خەڵك نەکردوە. زۆرینەی خەڵك لەژێر سایەی ئەو سیستەمەدا هیچ بواری بەشداریکردنیان لە بڕیارە و سیاسی و ئابوریەکاندا نەبووە، بەڵکو بە پێچەوانەوە خەڵکی تر ئەو بڕیارانەیان بەسەریاندا سەپاندووە. لە ڕێگەی چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان و دەسەڵاتی ئایینیەوە ڕێگەیان لێگیراوە و سەرکوتکراون، دابونەریتی کۆن پشتاوپشت ماوەتەوە و ڕەگی داکوتاوە لە مێشك و دەروونی ئەو خەڵکەدا و بوونەتە بەندی دەستیان. ئەگەرچی جوتیارە بچووکەکان ژیانیان کەمێك لە مسکێنەکان باشتر بووە، بەڵام بەشی زۆریان لە هەمان باری ژیان و ڕووبەڕووی هەمان کۆسپ بوونەتەوە و ژیانێکی

ســــەختیـان هەبووە و بـە پـەلـەقـاژێ توانیویـانـە ئـەو موڵـك و داهـاتـە بچووكـانـەیـان بپـارێزن.

لـەم زەمینـەیەدا، ئەو چینوتوێژانـەی خوارەوە لە نـەزانی و نـەخوێندەواری و نـائومێدیدا ژیاون، هیچ ئامرازێکی گۆڕانکاری و گەشەکردنی ژیانیان نەبووە. ئەوەی بۆیانکراوە، لە خوداپاڕانەوە و رووکردنە کەنیســەکان بووە، لە پێناوی ئەوەی خودا خراپتریان بەســەردا نەهێنێ و ئەوەی هەیانبووە لەدەســتیان نــەچێـت، نــە توانــای خوڵقــانــدن و تــازەکردنــەوەیــان هەبووە و نــە بڕواشـــیــان پێی هەبووە.

سەرەڕای ئەوەی مسکێنەکان توانای گۆڕانکاری و چاکسازی و تازەکردنەوەیان نەبووە، زۆرجار بە بەرژەوەندی خۆشیان نەزانیوە، کە بەرهەمهێنان زیاتر بکەن، تەکنیکی نوێ و زانستی نوێ پەیدابېێت بۆ ئاســانکرنی پرۆســەی بەرهەمهێنان. هەڵبەتە ئەوەش بێ هۆکارنەبووە، لەلایەکەوە لەبەرئەوەی هەرچی هـەوڵێکیـان دابێـت و خۆیـان مـانـدووکردبێـت بۆ زیـادکردنی بـەرهـەمهێنـان، هیچی وای بۆ خۆیـان نەماوەتەوە، بەڵکو چۆتە گیرفانی خاوەن موڵکەکان و دەوڵەت و کەنیســـەوە، ئەویش بەناوی عەدالەتی کۆمەڵایەتیەوە، کە دەبووایە هەموو خەڵکی ســادە گوزەرانی ژیانیان وەك یەك بووایە. لە لایەکی ترەوە ئەو مسکێنانە دژی تەکنیکی نوێ بوون، چونکە هەمیشە لەوە ترساون بەهۆی تەکنیکی نوێ و چاکسازی لە بەرهەمهێناندا، چیتر خاوەن موڵکەکان پێویســتیان پێیان نەمێنێ و لەســەر ماڵ و زەوییەکانیان دەریان پەڕێنن.

لەمێژووی زیاتر لە هەزار ســاڵەی فیوداڵیزمدا، ژمارەیەکی زۆر راپەڕین و بزووتنەوەی جوتیاران لە هەموو شوێنەکانی ئەوروپادا، کەم و زۆر روویانداوە، زۆرجار زیانێکی زۆریان لە کۆشك و زەویوزار و ســامانەکانی موڵکدارەکانداوە، هەندێکیان بوونەتە پاڵەوانی خەڵك و لە دەوڵەمەندەکانیان ســەندووە و داویانە بە هەژارەکان. بەڵام هەموو ئەوانە شــکســتیان هێناوە و ســەریان نەگرتووە، هیچ لەوانە رۆڵی خولقێنەر و تازە کردنەوەیان نەبووە، لە توانایاندا نەبووە سیســتمێکی بەڕێوەبردنی سیاســی و ئابوری بەرفراوانتر بونیادبنێن<٨ ل٦٠>.

بێگومان لە هەندێ کات و شـوێندا، بەتایبەتی لە کۆتایی ســەدەکانی ناوەڕاســت و ســەردەمی گیانەڵڵای فیوداڵیزمدا، ئـەو راپـەڕین و ململانێیانـە کاردنـانـەوەی پۆزەتیڤی بـەســــەر فاکتـەرەکانی تردا هەبووە، یارمەتی گۆڕانکاریەکانی داوە، بەڵام هیچ لە چینوتوێژ و هێز و پێکهاتەکانی ئەو کۆمەڵگەیانە، نەتوانای گۆڕانکاری ڕیشــــەییان هەبووە، نـە بـە بـەرژەوەندی خۆیـان زانیوە. فاکتـەرە نـاوخۆییـەکـانی لادێکـانی گۆمـەڵگـای فیودالّی، چینوتوێژ و هێزەکـانی لـەســــەرەوە بۆ خوارەوە، خۆبـەخۆ توانـای گۆڕانکـاری ڕیشەییان نەبووە، هەوڵدانەکانیان وەکو ئەوە بووە ئاسنی سارد بکوتن.

سروشتی قوفڵدراو و ناخوڵقێنەری پیشەیی فیوداڵی

بێگومان بەرهەمهێنانی پیشـــەیی بە هەزارەها ســـاڵ پێش کۆمەڵگەی فیوداڵی لە جیهان و ئەوروپادا هەبووە و کەرتێکی گرنگی بەرهەمهێنان بووە. خەڵکانی پیشـەیی شـارزا و وریابون و بە رۆح و گیان هەوڵیانداوە بەپێیی توانا باشـترین و جوانترین بەرهەم پێشـکەشـی کڕیارەکانیان بکەن. هەر لەکۆنەوە بـەشـــێـك لــە كـالای بـازرگــانــی ئـەو بـەرهـەمـانـە بـووە<٣٦ ل١٢٥>. لەگەڵ سەرهەڵدانی فیوداڵیزم، ئەم کەرتەش بوو بە بەشێك لە بنەمای ئابوری ئەو سیستمەوە و ئاوێتەی بوو و خۆی لەگەڵ خاسـڵەتەکانی گونجان و کەوتە دابینکردنی پێویسـتیەکانی، بۆیە دەتوانی ناوبنرێ بەرهەمهێنانی پیشـەیی فیوداڵی. پێویسـتیەکانی ئەو کۆمەڵگەیە جۆراوجۆر بوون. لەبەرئەوەی ئەو سیستمە لەلایەن دەوڵەت و پاشا و فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینیەوە قۆرخکرابوو، پێش هەموو کەسێکی تر پێویستیەکانی ئەوانی دابیندەکرد.

پیشـەییەکان پێویسـتیەکانی کۆشـك و تەلار و کەنیسـە، لە دەرگا و پەنجەرە و شـوشـە و پێویسـتی تر دابیندەکرد، پێویسـتی ناوماڵ و جل و بەرگ و شـتی نایاب و جوانی ئەو شـوێنانەیان بەرهەمدەهێنا، ئامرازی گواسـتنەوە و بارکردنیان دابیندەکرد، لەسـەروو هەموو شـتێکەوە پێویسـتیەکانی هێزە چەکدارەکانیان دابیندەکرد، لە چەك و جلوبەرگ و پێڵاو و زین و شتی تر. سەرەڕای دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری ئەوانە بەسـەر پیشـەییەکانەوە، دەوڵەمەنترین و گرنگترین کڕیاریان بوون. ئەم بەرهەمانە تەنها بۆ دابینکردنی بەشـێکی کەمی دانیشـتوان بوون، کە ٣% زیاتر تێپەڕ نەدەبوو. لەکاتێکدا هەموو دانیشـتوانی ئینگلتەرا نزیکەی ٢ بۆ٣،٥ ملیۆن کەس بوو، لەناویاندا چینوتوێژە دەسـەڵاتدارەکان نە گەیشتونەتە ١٠٠ هەزار کەس، لەبەرئەوە خواست لەسـەر ئەو بەرهەمانە سنووردار بووە و دەرفەتی بەرفراوانبوونی زۆری نەبووە<٨ ل٢٩ \ ٢ ل١٥١>.

دووەم لایەنی گرنگ، دابینکردنی ئامرازەکانی بەرهەمهێنان بوو، لە گاسـن و داس و پاچ و خاکەناز و پێویستی تر. لێرەشدا لەبەرئەوەی موڵکدار خاوەنی زۆربەی زەویوزار و سەرچاوەکانی ئابوری بوون، ئەوان بوون بڕیاری چەندایەتی و چۆنایەتی ئەو ئامرازانەیان داوە، مسکێن و جوتیارەکان قسەیان نەی خواردوە و گوێیان لێنەگیراوە. لەبەرئەوەی چینوتوێژەکانی سـەرەوە لە بەرژەوەندیاندا نەبووە و نەیانویسـتوە گۆڕانکاری و چاکسازی لەو بوارانەدا بکرێت، بە درێژایی هەموو سـەدەکانی ناوەڕاست هەمان ئامرازی کۆن بەرهەمهێنراون و بەکارهاتوون.

سـێیەم لایەن، دابینکردنی پێویسـتی ناوماڵ و جلوبەرگ و پێویسـتی سـاکاری تری چینوتوێژەکانی خوارەوە بوو. ئەوانە خەڵکی دەستکورت و هەژار بوون، توانای کرینی شتی باش و گرانبەهایان نەبوو، لەبەرئەوە ئەگەرچی ژمارەیان زۆر بوو، بەڵام کڕیاری گرنگ نەبوون. لەبەرئەوە پیشـەییەکان لەو روەشـەوە هیچ گۆڕانکاری و چاکسـازییان نەکردوە، بە درێژایی فیوداڵیزم گۆڕانی گەورە بەسـەر ئەو بەرهەمانەدا نەهاتووە.

بەرهەمهێنانی پیشـەیی بە پلەی یەکەم لە شـارەکاندا بووە، بەڵام لە لادێکانیشـدا هەبوون. ئەوانەی ناوشار زیاتربوون و بەشێکی زۆری دانیشتوانی شارەکان بوون، بەڵام ئەوانەی لادێکان پەرش و بڵاو و بچووك بوون<٣٦ ل١٢٥>.

بەپێی ئەو زانیاریانە پرسـیار لێرەدا ئەوەیە، ئایا سـیسـتمی بەرهەمهێنانی پیشـەیی فیوداڵی توانای گەشـەکردن و خۆتازەکردنەوەی هەبووە؟ ئایا خۆبەخۆ توانای گۆڕینی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئـابوری هەبووە؟ ئـایا ئـەو توێژە کۆمـەڵایـەتیـانـەی پێوەی خـەریکبوون گۆڕانکـاری فراوانیـان لـەو کەرتەدا بە بەرژەوەندی خۆیان زانیوە؟ ئایا ئەو سـیسـتمە خولٚقێنەر و کراوە بوو، یان قوفڵدراو و ناخولٚقێندەر؟ ئایا پیشـەییەکان بوون، کە چاکسـازی سـیاسـی گەورەیان کرد و شـۆڕشـی پیشـەسـازییان هەڵگیرسـان؟ بۆ تێگەیشـتن و وەڵامدانەوەی ئەوانە واباشـە چاوێك بەسـەر خاسڵەتەکانی ئەو سیستمەدا بخشێنین:

سـیسـتەمی پیشـەیی فیوداڵی، هەمان سـروشـتی تەسـك و قوفڵدراوی فیوداڵیزمی هەبووە، لەیەکەی بچووك و لەیەك دابڕاو پێکهاتبوو، سنوور لە نێوان پیشە جیاوازەکان قایم بوو، کەس دەستی نەخستۆتە کاروباری ئەوانیترەوە، لە بازاڕێکی بچووکی سنووورداری قوفڵدراو دەرنەئەچوو، بەرهەم بۆ دابینکردنی کڕیارەکانی ناو شـار و لادێکانی نزیکی بوو، بۆ بازاڕی دەرەکی نەبوو، هەر پیشـەیەك کڕیاری خۆی هەبووە و چاوی نەبڕیوەتە کڕیاری ئەوانیتر، شوێنکارەکانیشیان بچووك بووە و بەپێیی عورفی پیشـەیی فیوداڵی عەیب و ناشـیرین بوو یەکێکیان زیاتر لەوانی تر بەرهەمی هەبێت یان وەسـتا و شـاگردی زۆرتری هەبێت. رێگر بوون لە بوونی ژمارەی زۆری شوێنکار، چونکە بەلایانەوە رزقی ئەوانی تری بڕیوە، لەبەرئەوە ژمارەی خاوەن وەرشـەکان کەم و سـنووردار بوون. رێگە نەدراوە بە بەشـدارکرنی

ژمارەیەکی زۆری خەڵک لەو بەرهەمهێنانەدا، بەشداریکردن لە بڕیارداندا، فێربوون و شارەزابوونی کرێکاران، گەشەکردنی تەکنیک و داهێنان و زیادکردنی بەرهەمهێنان. خەڵکی بە ئاسانی دەرفەتی کارکردنی پێنەدراوە لەو وەرشانەدا، هەتا یەکێك بووبێت بە وەستا، یان سەروەستا بەم پلانەدا تێپەڕیوە :

١- شاگرد، بە پلەی یەکەم ئەندامی خێزان و خزمی نزیک بوو. ماوەی شاگردیی ٣-٧ساڵی خایاندووە، سەروەستا هەتا پێیکرابێ ئەو ماوەیەی درێژکردۆتەوە. شاگرد حەفتەی شەش ڕۆژ لەبەیانی زووەوە هەتا وەختی نوستن کاریکردوە، تەنها ڕۆژانی جەژنە ئایینیە گەورەکان پشووی پێدراوە، بە درێژایی ئەو ساڵانە مووچەی پێنەدراوە، ئەوەی پێی دراوە هەر لەپاڵ وەرشەکەدا خواردن و جێگەی نوستن بووە. لەو ماوەیەدا، دەبووایە شاگرد چالاکانە بەتەواوەتی فێری پیشەکە و نهێنیەکانی ببوایە، ئەگینا دەردەکرا. ژمارەی شاگردەکان لە ژمارەی پەنجەکانی دەستێک تێپەڕی نەکردووە.
٢ - وەستا، لە ڕێگەی شاگردیەوە پێگەیشتووە، لەژێر دەستی سەروەستادا کاریکردوە، شارەزایی تەواوی لە پیشەکەدا هەبووە. ژمارەیان زۆر کەمبووە. مووچەی ڕۆژانەی تەنها لەو ڕۆژ و کاتانەدا هەبووە کە سەروەستا پێویستی پێی بووە. بۆی نەبووە وەرشەی خۆی هەبێت، بۆی نەبووە لەبڕیاری سەروەستا دەربچێت یان قسە لە قسەکانیدا بکات. ژمارەیەکی زۆر کەمی وەستا بۆیان هەبووە ببنە سەروەستا، هەتا کرابێ پشتاوپشت کوڕی گەورە جێگەی باوکی گرتۆتەوە .

٣ - سەروەستا مۆنۆپۆلیان هەبووە لەبەرهەمهێنانی پیشەیەکی پیشەییدا و کۆنترۆڵی بازاڕەکانیان کردووە، خاوەنی وەرشەی خۆیان و کەرەسەی خاو و بەرهەم بوون. وەستاکان کاریان لا کردوون و شاگردیان ڕاگرتووە. خۆیان ڕاستەوخۆ ویستوویانە بەرهەمەکانیان بە کڕیار بفرۆشن و نەیانهێشتووە فرۆشتن لە ڕێگەی دوکاندار یان بازرگانەوە بێت، چونکە بەرهەم و کڕیارەکانیان سنووردار بووە و نەیانویستووە بەشێک لە قازانج بچێتە گیرفانی بازرگانەکانەوە. زۆربەی بەرهەمەکان لەسەر داوای پێشوەختەی کڕیار بەرهەمهێنراوە.

پیشەییەکان بەپێی پیشەکانیان لە ڕێخراوی تایبەتیدا خۆیان پۆلێن کردبوو. ئەندامی ئەو ڕێکخراوانە تەنها سەروەستاکان بوون. ئەوانە بڕیاری هاوبەشیان بۆ هەموو شوێنکارەکان ئەدا، لەسەر جۆر و چەندایەتی و چۆنایەتی و نرخی کاڵاکان. لە ناوخۆیاندا چاودێری یەکتریان دەکرد و کۆنترۆڵی یەکتریان دەکرد. ئەم ڕێکخراوانە مۆنۆپۆلیان هەبوو، بێجگەلە ئەندامەکانی خۆیان ڕێگەیان بە خەڵکی تری

دەرەوە نەدەدا ئەو کەلوپەلانە بەرهەمبهێنن، رێگەیان بە ســـاغکردنەوەی بەرهەمی تری هاوچەشـــنی شـــوێنەکانی تر نەدەدا لە بازاڕەکانیاندا. ئەو رێکخراوانە ئەندامەکانی خۆیان پاراســـتووە و پشـــتگیری یەکتریان کردووە. ئەندامەکان بۆیان نەبوو ململانێ لەگەڵ یەکتری بکەن، نرخ بە خواســـتی خۆیان دابەزێنن یان بەرزبکەنەوە، بەبێ رازی بوونی ئەوان بۆیان نەبوو شـــتی نوێ بەرهەمبێنن یان قەبارەی بەرهەم زیادکەن و فێڵ و تەڵەکە بکەن، دەســـتکاری چۆنایەتی بکەن یاخود تەکنیك و ئەمرازی بەرهەمهێنانی نوێ داهێنن و بەکاری بهێنن.

کرینی کەرەســـەی خاو بۆ شـــوێنکارەکانیان لە رێگەی ئەو رێکخراوانەوە بوو، کە بە کۆمەڵ و بە یەك نرخ بۆ هەمووان پێداویســـتییان لە بازرگانەکان کریوە. نوێنەرایەتی پۆلەکەیان(ســـنف) کردووە لە کۆمەڵگە و لای دەســـەڵاتداران و پۆلەکانی تر، دژی هەموو گۆڕانکارییەک بوون کە لە هەیبەت و دەسەڵاتی سەروەستاکانی کەمکردبێتەوە. لەبەرئەوەی بەرهەمی پیشەیی لە بازاڕێکی داخراوی بچوکدا ســـاغکراوەتەوە، خەڵکی شـــوێنەکە هەموو یەکتریان ناســـیووە و پێویســـتیان بە مانەوەی یەکتری بووە، هەمیشـــە رەزامەندیی کڕیارەکان لە پێش هەمووشـــتێکەوە بووە و پەیوەندی ئەخلاقی و رێزگرتن لە نێوانیاندا گرنگ بوووە.

دامەزراوەکان نە پێویستیان بە سەرمایەی زۆر بوو، نە ئامراز و مە کینە و دوکانی گران. لەبەرئەوەی بەرهەم زۆربەی جارەکان لەســـەر داوای پێشـــوەختی موشـــتەری بوو، پێویســـتیان بە کەپیتاڵی گەورە نەبوو، ئەوەی پێویســـت بوو شـــوێنکارێکی بچوک بوو، کە زۆرجار بەدەســـتی خۆیان ئامرازی بەرهەمهێنانی پێویستیان تیادا دروستکردوە، هەروەها زورجار سوچێك لە خانووەکانی خۆیان کردووە بە جێگەی بەرهەمهێنان و فرۆشتن.

بەرهەمهێنانی پیشـەیی ئامانجی قازانجکردن و زیادکردنی سـەرمایە و گەشـەکردنی بە رهەمهێنان نەبوو. نرخ دانان بەپێی عەدالەتی کۆمەڵایەتی و رێکخراوە پیشـــەییەکان دادەنرا. ئەوەی پیشـــەییەکان دەسـتیان کەوتووە کوتومت بەشـی پێویسـتیەکانی ژیانی کردوون. لێرەشـدا ئایین و عورفی کۆمەڵایەتی بەناوی عەدالەتی کۆمەڵایەتیەوە رۆڵی هەبووە، بەڵام لەڕاســـتیدا مەبەســـت لەوە، رێگرتن بووە لەوەی خەڵك توانای ئابوری زیادبکات، داهاتەکانیان زیاتر بێت و پێگەی کۆمەڵایەتیان بەرزبێتەوە و فشـــار بخەنە ســـەر چینوتوێژەکانی ســـەرەوە. بۆ کپکردنەوەی ململانە و گرژی و ئاژاوە بووە، کە دەبووە هەڕەشـــە بۆســـەر ســـەقامگیری کۆمەڵگـە و بـەردەوامی کۆنترۆڵی دەســـەڵاتـداران.

دەوڵەت و کەنیسە و کۆمەڵگای فیودال لە ڕێگەی باج و ڕسوماتی قورسەوە ڕێگەیان بە گەشەکردنیان نەداوە. ڕێگە نەدراوە بەشداری بڕیاری سیاسی و ئابوری بکەن. لەو کۆمەڵگایەدا ڕۆڵیان تەنها خزمەتکردن و دابینکردنی پێویستیەکانی ئامرازی بەرهەمهێنانی چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان بووە. < ٨ ل٢٤،٢٩،٣٣>

لەم زەمینەیەدا حاڵی ئەمانیش وەکو حاڵی بەرهەمهێنەرەکانی لادێ بووە، دەرفەتی خوڵقاندن و چاوکردنەوە و گەشەکردنیان نەبووە. لەلایەکەوە لەڕێگەی دەوڵەت و چینوتوێژەکانی سەرەوە، لە لایەکی ترەوە بەهۆی سیستمی داخراوی قوفڵدراوی بەرهەمهێنانەوە. سەروەستاکان و ڕێکخراوە پیشەییەکانیان کۆنترۆڵی بازاڕ و بەرهەمهێنان و وەستا و شاگردەکانیان کردووە، مۆنۆپۆڵیان هەبووە و لە شارەکاندا پێگەی کۆمەڵایەتیان بەرزبووە. لەبەرئەوە دژی هەموو گۆڕانکاریەك بوون، دژی تەکنیکی نوێ، زانیاری، بیری نوێ و خوڵقاندن بوون، توانای داهێنان و بیرکردنەوەی خەڵکەکانی ژێر خۆیان خەفە و سەرکوت کردووە. وەستا و شاگردەکان سەقامگیری و ئارامی ژیانیان لەو سیستمەدا بینیوە، لەدەرەوەی ئەوە بێکەس و بێ پشتبوون، مان و نەمانیان بەوەوە بەند بووە، لەبەرئەوە هەموو شتێکی تر لەدەرەوەی ئەوە، لە بیرو دەرونی ئەواندا نەبووە، مانەوەی ئەو بارە و نەگۆڕینی لایان لە بێ نانی و بێ پشتی باشتر بووە.

<u>بازاڕێکی بچووکی داخراو</u>

شارەکانی ڕۆژئاوای ئەوروپا گەورە و بچووك بوون. شارە گەورەکان نمونەی پایتەختەکان گەورە بوون، جێگەی کۆشك و تەلاری شا و دەستەبژێری دەسەڵاتدار و ناوەندی حوکم بوون. شارەکانی تری ئەوروپا هێندە گەورە نەبوون، بەگشتی لە شارەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بچووکتربون<٣٠ ل٤٥ >. ڕەنگە هۆکاری ئەوە بۆ بەهێزی فیوداڵەکان لە لادێکان و بوونی ئەو شوێنانە بە سەنتەری ئابوری و سیاسی بگەڕێتەوە. کە بۆتە هۆی کەمکردنەوەی ڕۆڵی شارەکان.

ئەو شارانە سەرەڕای ئەوەی جێگەی یەکتربیین و گردبوونەوەی ئۆروستۆکراتی فیوداڵ و ئایینی بوو، جێگەی بەرهەمهێنانی پیشەیی و ئاڵوگۆڕی بازرگانیش بوو، سەرەڕای ئەوە جێگەی گردبونەوە و نیشتەجێبوونی ژمارەیەکی زۆر خەڵکی هەژار و کەمدەرامەت بوو، لەبەرئەوەی لە لادێکان جێگەیان نەبۆتەوە، ڕوویان لە شارەکان کردووە. لەبەرئەوە جیاوازییەکی زۆر لە نێوان گەڕەکەکانی شارە کۆنەکانی ئەوروپادا هەبووە، لە ڕووی ئاستی خوشگوزەرانی و خزمەتگوزاریەوە. لەکاتێکدا شوێنی

ئۆروستۆكراتیەكان جێگەی كۆشك و تەلاری جوان و كەنیسەی گەورە و جێگەی هونەر و مۆسیقا و باخچەی جوان بوو، بەشەكەی تری پیس و پۆخڵ و بێ ئاو و زێراب و تاریك و نوتەك بوو، سەرچاوەی نەخۆشی و پەتا بڵاوبونەوە بوو.

زۆربەی بازرگانە گەورەكان لە شارەكاندا ژیاون و ئاڵوگۆڕی بازرگانییان لەگەڵ یەك كردوە و لەوێوە روویان كردۆتە لادێ و شارەكانی تر و دەرەوەی وڵات. بازرگانی سێ جۆر بووە، بازرگانیی ناوخۆ، نێوان ناوچەكان و بازرگانی دەرەكی<٨ ل٨٧>.

لە سەرەتای سەدەكانی ناوەڕاستدا، بازرگانی دەرەكی لە بەندەرەكانەوە كراوە و ئەو سەردەمە زیاتر بازرگانی لەگەڵ خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و رۆژهەڵاتی ئاسیادا بووە. كار و رۆڵی ئەمانە دابینكردنی كاڵای گران و نایابی نمونەی قوماشی ئاوریشم و زێڕ و زیو و فەخفوری جوان و بەهاراتی هیندستان بووە. كڕیاری ئەوانە ئۆرستوكراتەكان و هەرە دەوڵەمەندەكان بوون، لەبەرئەوە بەرفراوان نەبووە و زۆربەی خەڵك توانای كڕینی ئەو شتانەی نەبووە. سەرەڕای خواستی سنووردار لەسەر ئەو كاڵایانە، ئەو بازرگانانەی كە بە بازرگانیی دەرەكیان كردووە، چەندین كۆسپ لەبەردەم كاركردن و گەشەكردنیاندا بووە. لەبەرئەوەی ئەو بازرگانییە كاتی زۆری پێچووە و شتەكان گران و زۆر بوون، كەپیتاڵێكی زۆری پێویست بووە، كە بەهەموو كەسێك دابیننەكراوە. ترسناكی رێگەوبانی دەریایی و هەڕەشەی رووتكردنەوە و تاڵانی رۆژانە رووبەڕوویان بۆتەوە، ناسەقامگیری ئەو دەوڵەت و ناوچانەی كاروانەكان پێیدا رۆیشتوون و دانی بەرتیل و باج و رسوماتێكی زۆر پێیان بۆتە كۆسپ و خەرجییەكی زۆر بەسەریانەوە. فشاری كاربەداستانی دەوڵەت و گومرگ و بەرتیلی زۆر لەسەریان و مۆنۆپۆڵی هەندێ توێژی بازرگان بە پشتگیری هەندێ لە ئۆروستۆكراتەكان و پیاوانی دەوڵەت گرفتێكی گەورەی تر بووە، نەبوونی دڵنیایی و پاراستی موڵك و ماڵ گرفتێكی گەورە بووە، زۆر لەو بازرگانانە بەهۆی رووتكردنەوە و ناسەقامگیری و رووداوی سروشتیەوە لێیان قەوماوە و هەرچییەكیان هەبووە لەدەستیان چووە و رووبەڕووی نابووتی بوونەتەوە

.

سەرەڕای ئەوەی بەشی هەرە زۆری بەرهەمهێنان بەمەبستی دابینكردنی پێویستی خۆ بووە و بە مەبەستی بازرگانی و ساغكردنەوە نەبووە لە بازاڕەكاندا، زۆربەی خەڵك لەبەر دەستكورتی خواستی لەسەر بەرهەمی زۆر نەبووە. لەبەرئەوەی وڵاتە فیوداڵەكان دابەشكرابوو بەسەر چەندین ناوچەی جیاوازی فیوداڵەوە، زۆرجارهەر ناوچەیەک یاسای تایبەتی خۆی هەبووە. سەرەڕای ئەو باج و گومرگانەی بە دەوڵەت دراون، فیوداڵی هەر ناوچەیەك گومرگ و سەرانەی لە قافڵەی بازرگانی ناوخۆ

سەندووە، فیودالەکان حەزیان نەکردووە و بە بەرژەوەندیی خۆیان نەزانیوە دراوسێکانیان ئاستیان لەوان بەرزتر بێتەوە. خراپی ڕێگەوبان و ئامرازی هاتوچۆ و ناسـەقامگیریی ڕێگەوبان کۆسـپێکی تر بووە.

ئەمانە و هۆکارەکانی تر، کە لەسـەرەوە باسـمان کردن، هەموو وایانکردووە کە بازاڕەکان و ئاڵگۆڕی بازرگانی سـنووردار و قوفڵدراوبێت و هێندە دەرفەتی فراوانبوون و گەشـەکردنی نەبێت.

ئەگەرچی بازرگانەکان، لەچاو چینوتوێژەکانی تری کۆمەڵگای فیودالدا، لە ڕێگەی بازاڕەکان و هاتوچۆ و گەشـترکردنەوە پەیوەندییەکی فراوانیان لەگەڵ ژمارەیەکی خەڵکی زۆردا هەبووە، بەڵام هەمیسـانەوە بازنەی کارکردنیان بچووك بووە، لەشـارەکاندا تەنها بە جوملە بۆیان هەبووە شـتومەك بە پیشـەگەرەکان بفرۆشـن، کڕیارەکانیان زیاتر لە ئۆروسـتۆکرات و دەوڵەمەندەکان بوون، تەنها فیوداڵ و دەسـەڵاتی ئایینی بەرهەمی لەگەڵیان گۆڕیوەتەوە یان پێیان فرۆشتوون، زۆربەی زۆری خەڵك پەیوەندی ڕاسـتەوخۆی لەگەڵ بازرگانی و بازرگانەکاندا نەبووە. لەبەر هەموو ئەمانە بازرگانەکانیش لەو زەمینەیەدا، دەرفەتی خولقاندن و تازەکردنەوەیان کەم بووە<٨ ل١٩>.

چی درزی خستە ئەو کۆمەڵگە قوفڵدراوە ناخولقێنەرەوە؟

لە سەرەوە باسی ئەوەمانکرد، کە هێز و چینوتوێژەکان لەو سیستمەدا لە بازنەیەکی داخراودا بوون، نە توانایان هەبوو لەو بازنەیە دەرچن و گۆڕانکاری تیادابکەن و نە زۆربەیان بە بەرژەوەندی خۆیان زانیوە گۆڕانی بنچینەیی لەو سیستمەدا بکەن.

زەمینە خۆشکردن بۆ تێکشکاندنی ئەو سیستمە و راکێشانی بۆ رێبازی گەشەکردن، لاوازکردنی یان بەشداریپێکردنی چینوتوێژ و هێزەکانی لەو پرۆسەیەدا، پێویستی بە فاکتەری نوێ بوو، پێویستی بە چینوتوێژ و هێزی بە توانای نوێ بوو، کە لەبەرژەوەندیاندا بێت گۆڕانکاری ریشەیی بکەن و توانایان هەبێت بیکەن، لە هەمانکاتدا دەرفەتی بەشداریکردنیان هەبێت لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا، کە لە رێگەیەوە زەمینە بۆ گۆڕانکاری و پێشکەوتن خۆشبکرێ.

سەرەتاکانی بوژاندنەوەی بازرگانی و شارە بازرگانییەکان

لەساڵەکانی ٥٠٠ (ز)دا ناوچەکانی ئێستای وڵاتەکانی باکوری ئەوروپا وەکو سوید و نەرویج و دانیمارک شوینی لاکەنار بوون و لای وڵاتانی جیهان و ئەوروپای ئەوسا بەشوێنی دواکەوتوو و هەژار و ئاست نزم دانرابوون، لەبەرئەوە جێگەی سەرنج نەبوون و هیچ حسابێکیان بۆ نەدەکرا. لەم سەردەمەدا ڤایکینگ (قراسنە)ەکانی ئەم ناوچانە، کە زیاتر بە ڕاوکردن و ماسیگرتنەوە خەریك بوون، توانیان کەشتیی بچوکی خێرا دروست بکەن و بەکاری بێنن بۆ هێرشکردنە سەر و تاڵانکردنی شارە بچووکەکانی کەنار دەریای رۆژئاوای ئەوروپا. زیاتر ئەو کەنیسە و کلۆستر و کۆشکانەیان تاڵان دەکرد، کە بە زێر و زیو و شتی تری گرانبەها دەوڵەمەند بوون. هەڵبەتە لاوازیی دەسەڵاتی ناواندی شانشینەکانی ئەوروپا و بەرفراوانی ئەو کەنار ئاوانە و گوێنەدانی پاشا و فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینی پێیان بەهۆی کەمداهاتی ئابوریانەوە، دەرفەتی دایە ڤایکینگەکان لە کارەکەیاندا بەردەوامبن و لەو رێگەیەوە ببنە خاوەن سامانێکی زۆر. هەندێ لەوانە لە ناوەوە و دەرەوەی وڵاتەکانیان دەوڵەمەند بوون و دەسەڵاتیان زیادیکرد. سەرەڕای ئەوە شارەزاییەکی باشیان لە شار و وڵات و میللەتەکان ودابونەریتیان و رێگەوبانی بازرگانی دەریایی و وشکانی پەیداکرد<١٠٨ ل ١٠٨>.

ئەمانە هەتا بۆیان کراوە بەردەوام بوون لەسەر تالانکردن. لەگەڵ کەمبونەوەی تالانکردندا، لە ڕێگەی بەکارهێنانی ئەو سامانەی دەستیان کەوتووە کەوتونەتە کاری بازرگانی. ئەمە گوژمیدایە ئاڵوگۆڕی بازرگانی و بوژانەوەی ژمارەیەك شاری بازرگانی لێکەوتەوە.
ڤایکینگەکان ڕۆڵێکی گرنگیان هەبوو لە گەشەپێدانی بازرگانی لە نێوان وڵات و شارە جیاوازەکانی ئەوروپادا. تۆڕێکی بازرگانیان بونیادنا، کە ڕێگەی بۆ زیادکردنی خواستی وڵاتەکان لەسەر بەرهەمی جۆراوجۆری یەکتری خۆشکرد. زیادبوونی خواستی بازاڕ لەسەر بەرهەمی یەکتری، بووە هۆکاری زیادبوونی بەرهەمهینان و بەکارهێنانی ئەو بەرهەمانە لە ئاڵوگۆڕی بازرگانیدا. هەڵبەتە بازنەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی تەنها بە کەنار دەریاکانەوە نەوەستا، بەڵکو بۆ ڕوبارە گەورەکانی ناو ئەوروپاش تەشەنەیکرد، وەکو ڕەین لە ئە ڵمانیا و ڤۆلگا لە ڕوسیا و هەروەها ڕێگەی وشکانی بازرگانی لەگەڵ قوستەنتینییە و خۆرهەلاتی ناوەڕاست<١٠٨ ل١٧٦>.

بێجگە لە بوژانەوەی بازرگانی کەنار ئاوەکانی دەریای ئەتلەنتی ئەوروپای ڕۆژئاوا و باکوری ئەوروپا، بازرگانیی دەریای سپی ناوەڕاستیش گۆڕانکاری بەسەرهات. لە ساڵەکانی ٦٠٠ تا ٨٠٠ (ز)دا دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکییە موسڵمانەکان، بەهۆی بەهێزبوونیانەوە، دەستیانگرت بەسەر کاروباری بازرگانی دەریای سپی ناوەڕاستدا. هەر لە خۆرهەلاتی ناوەڕاستەوە، هەتا سەرووی ئەفەریقا و ئەندەلوس، بە هاوسەنگی لەگەڵ بیزەنتییەکان و شاری قوستەنتینییە مۆنۆپۆڵی بازرگانیانکرد.
لەساڵە کانی ٩٠٠(ز) دا، هەتا دەهات وڵاتە موسڵمانەکان و ئاڵوگۆڕی بازرگانیان، بە هۆی قەیران و فاکتەرە ناوخۆیەکانیانەوە لاواز دەبوو. ئەمەش سەرلەنوێ دەرفەتی بۆ زیادبوونی ڕۆڵی ئەوروپا لەو دەریایەدا دروستکرد. شاری ڤینیسیا لە ئیتاڵیا بوژایەوە و بوو بە سەنتەرێکی گرنگی بازرگانی لە دەریای سپی ناوەڕاستدا<١٠٨ ل٢٩٠>.

پاپۆڕەکانی ئەم شارە بەرهەمە گرانبەهاکانی قوستەنتینییەی وەکو ئاوریشم و زێڕ و زیو و یاقوت و زمروت و بەهاراتی ڕۆژهەلاتی ئاسیا و کەرەسەی خاوی پێویست بۆ پیشەییەکانی ئەو شارە دەهێنا. لە ڤینیسیاوە شەراب و دانەوێڵە و داریان دەبرد بۆ خۆرهەلاتی ناوەڕاست و لە پاڵ ئەوانەدا کۆیلەشیان پێدەفرۆشتن. ساڵەکانی ١٢٠٢ــــ١٢٠٤ بەهاریکاریکردن لەگەڵ کەنیسەی ڕۆما هێرشیان کردە سەر قوستەنتینییەی پایتەختی بیزەنتییەکان و تالانیانکرد و ملیان پێکەچکردن، لەو ڕێگەیەوە ناوچەکانی ڕۆژئاوای ترکیا و یۆنان و بەلقانیان کرد بە ناوچەی بازرگانی خۆیان. ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان ڤینیسیا و دەریای سپی ناوەڕاست بریتی بوو لە کەلوپەلی گرانبەها، ئەو

کەلوپەلانە تەنها خواســت و پێویســتی چینە ئۆرســتۆکراتەکانی دابیندەکرد. بازرگانێکی ئەوتۆ نەبوو، کە زۆر فراوان بێت و بوژاندنەوەی ئەوتۆی بەرهەمهێنانی ناوخۆی لێبکەوێتەوە. بە پێچەوانەوە بازرگانیی نێوان رۆژئاوا و باکور و باشــوری ئەوروپا، بریتی بوو لە ئاڵوگۆڕی پێویســتی رۆژانەی خەڵکێکی زۆرتر. نمونەی ئەو کەلوپەلانە دانەوێڵە، ماســی، خوری، خوێ و ئاســن بوو. بەڵام بەهۆی بوژاندنەوەی بازرگانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاســتەوە، ســەرەڕای ئەم کەلوپەلە ســادانە، لەو رێگەیەوە دەیانتوانی کەلوپەلی گرانبەهاش بۆ چینوتوێژە دەوڵەمەندەکان دابینبکەن <٨ ل١٩>.

بەهۆی ئەوەی ئاڵوگۆڕکردن بەو کەلوپەلە ســادانەوە خواســتی زۆری لەســەربوو، قەبارەی ئاڵوگۆڕەکە تا دەهات فراوانتر دەبوو، لەهەمانکاتدا رێگەی بۆ زیادکردنی بەرهەمە خۆماڵیەکانی شار و لادێکانیش خۆشکرد. لەبەر کێشی قورسی ئەم بەرهەمانە کەشتی بەکاردەهێنا لە گواستنەوەدا. چونکە ئەوانە توانای گواســتنەوەی باری قورســتریان هەبوو، خەرجیی بارکردن و گواســتنەوە کەمتریکرد و بازرگانییەکە خێراتر بەرێوە دەڕۆیشــت، لەهەمانکاتدا لە بەکارهێنانی رێگا ئاوییەکاندا، بازرگانەکان لە بەشــێك لە باج و گومرگ و ســەرانەی دەســەڵاتدارانی فیوداڵ و شــانشــینەکان رزگاریان دەبوو. لە نێوان ســاڵەکانی ١٠٠٠ـــــ١٥٠٠(ز)، ئەم بازرگانییە بەرەو بوژاندنەوە چوو. فلاندرن، کە دەکەوتە ناوەڕاستی رۆژئاوای ئەوروپا و لەسەر دەریای ئەتڵەنتییە، بازرگانی نێوان ناوەندی ئەوروپا و باکور و باشوری ئەو کیشۆرەی پێکەوە دەبەستەوە. لە باکورەوە لەرێگەی دەریای باکور و باڵتیکەوە، ناوچەکانی ئێســتای فینلاندا و پۆلۆنیا و ســوید و دانمارک و پۆلۆنیا و ســەرووی ئەڵمانیا و هەتا رادەیەک باکوری رۆژئاوای روسیا و ئینگلتەرای پێکەوە دەبەستەوە. لە باشورەوە، وڵاتەکانی سەر دەریای ئەتڵەنتیک و دەریــای ســپی نــاوەڕاســتی وەکو فەڕنســا و ئیتــاڵیــا و ئیســپــانــای پێکــەوە گرێــدەدا. لەگەڵ بوژاندەوەی بازرگانی و زیادبوونی بەرهەمهێنان، پێویستی دروستبوونی جێگەی ساغکردنەوەی کەلوپەل و ئالوگۆڕی بازرگانی پەیدابوو، دوو دیاردەی بچووك، بەڵام گرنگ بوونە یارمەتیدەری گەشەکردنی ئەو پرۆسەیە.

یەکەمیان، بریتی بوو لە خەملاندنی پێشانگای گەورەی ساڵانە بۆ نمایشکردن و گۆڕینەوەی کاڵا و بەرهەمی جیاواز، کە بازرگانەکان لە شــوێنی جیاوازەوە دەیانهێنان. ئەم پێشــانگایانە بە پلەی یەك بازرگانەکانی باکور و باشوری ئەوروپا روویان تێدەکرد. ئاڵوگۆڕکردنەکە بە سەفتە لە نێوان بازرگانە گەورەکاندا دەکرا. ئەمە لەگەڵ ئەوەی گەشەیەکی زۆری بە ئاڵوگۆڕی بازرگانیدا و شوێنە جیاوازەکانی ئەوروپای بەیەکەوە بەستەوە و هانی زیادکردنی بەرهەمهێنانیدا، جوڵەی ئاڵوگۆڕی دراوی بەهێزدەکرد. پێویســیتی دامەزراندنی ســیســتەم و دەزگا و رێونمای نوێی هێنایە کایەوە بۆ هەڵســەنگاندن و

ئاڵوگۆڕکردنی دراوی جیاوازی وڵاتەکان، پێویســـتیی بە داهێنانی پرنســـیپەکانی قەرز و قەرزدانی دروستکرد، پێویستی نوسینی سەنەد و رێکەوتنامەی بازرگانی هێنایەکایەوە. ئەمانە بوون بە سەرەتای دانانی بناغەیەک بۆ دروستبوونی سیستمی سەرەتایی بانکی، لەهەمانکاتدا دانانی یاسای تایبەتی بۆ ئاڵوگۆڕکردنی بازرگانی و دانانی نەخشـــە و چۆنێتی چارەســـەرکردنی گیروگرفت لەرێگەی دادگای سەرەتایی تایبەتی ئابوریەوە.

لەسەرەتادا ئەم پێشانگایانە لە باکوری فەرەنسا و باشوری فلاندرن رێکدەخرا، بەتایبەتی لە شاری شەمپانی فەرنسا، بەڵام بەهۆی دەسەڵاتی زۆر و توندڕەوی پاشاکانی فەرەنساوە، بەهۆی دانانی باج و گومرگ و ســـەرانەی قورس و کۆســـپی ئیداری و یاســـاییەوە لەو ناوچانەدا، ناچاربوون بەپێی بوونی دەرفەت، جێگە و شوێنی ئەو پێشەنگەیانە بگوێزنەوە لە نێوان فلاندرن و ئینگلتەرا و فەرنسا و ئەڵمانیادا. هەڵبەتە ئەو جێگۆڕکێیە، ئەگەرچی کۆســـپ بوو لەبەردەم بوژاندنەوەی ئابوریدا، بەڵام لە هەمانکاتدا بـووە هـۆی ئـەوەی جـمـوجـۆڵـی بـازرگـانـی لـە چـەنـدیـن شـــوێـن بـبـوژێـتـەوە.
دووهەم دیاردە، پەرەسەندنی بازاڕی ناوخۆبوو بۆ ساغکردنەوەی بەرهەمی خۆماڵی. دیارە هەر لە مێژووی کۆنەوە لادێکانی دەوری شـــارەکان، بەتایبەتی جوتیارە موڵکدارە بچووکەکان، بەپێی ئەو دەرفەتەی پێیان دەدرا، هەوڵیاندەدا ئەو بەرهەم و کەلوپەلانەی لە پێویستی خۆیان زیادبوو ببەنە شارە نزیکەکان و ئاڵوگۆڕیان بەپێویســـتی تر پێبکەن. پاشـــان لەگەڵ گەشـــەکردنی شـــارە بازرگانیەکاندا ئەم رەفتارە زیادیکرد و رێکخســـتنێکی بە خۆوە بینی. وایلێهات بەرهەمهێنەرە بچووکەکانی دەوروپشـــتی شـــارەکان، هەفتەی رۆژێک لە مەیدانی شـــاردا کۆدەبوونەوە و بەرهەمەکانیان ئاڵوگۆڕ دەکرد بەو پێویستیانەی کە بەخۆیان دابین نەدەکرا. ئەمە هەرچەندە لەسـەرەتادا سنووردار بوو، بەڵام هاندەرێکی گرنگ بوو بۆ خەڵک، کە هەوڵ بدەن بەرهەمەکانیان زیادبکەن بە مەبەســـتی ســـاغکردنەوەیان لەو بازاڕانەدا<٨ ل٢٠>.

رۆڵی فاکتەرە بنچینەییەکان لە بەردەوامبوونی بوژاندنەوەی بازرگانیدا:

ئەمەی لە سەدەکانی ناوەڕاستی رۆژئاوای ئەوروپا روویدا و لێرەدا بەکورتی لە چەند لاپەڕەیەکدا باس دەکرێت، پرۆسەیەك بوو نزیکەی هەزارساڵی پێ چوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هێشتا هەر ساوا و لاواز و سنووردار بوو، هێشتا زۆری مابوو کە بتوانێ بەردەوامی بەخۆوە ببینێت و سەربگرێ.

ئەگەرچی بازرگانی زیادیکرد، شـاره بازرگانیەکانی کەنار دەریاکان هەتا دەهات فراوانتر دەبوون، خەڵکێکی زۆر روویان تێدەکردن، بۆ هەســـتان بە کاروباری بازرگانی، یان کارکردن لە بارکردن و گواسـتنەوەدا، هەتا رادەیەك چینێکی نوێی بازرگانی دەوڵەمەند تیایاندا پەیدابوو بەناوی بۆرجواوە، بەڵام ئەو پرۆسەیە رووبەڕووی کۆسپی گەورە و گرفتی بەردەوام دەبۆوە، کە رێگربوو لە گەشەکردنی.

گەشـەکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی، پێویسـتی بە بازاڕی ئازاد و سـنووری کراوە بوو، پێویسـتی بە رێگەوبان و ئامرازی گوســـتنەوە بوو، بەڵام ئەو دەوڵەتە فیوداڵانە رێگر بوون لەوە، ئەویش بەهۆی دابەشبوونیان بەسـەر چەندین ناوچەی فیوداڵی جیاوازەوە، بەهۆی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پیشـەیی قوفڵدراو و ناخوڵقێنەرەوە، بەهۆی گومرگ و باج و ســـەرانەی زۆرەوە، خراپی رێگەوبان و ئامرازی گواستنەوەوە. بۆ هەموو کارێکی بازرگانی و بڕیارێك زۆرجار پێویستی بە رازیبوونی پاشا یان کۆمەک و رەزامەنـدیی فیوداڵ و دەســـەڵاتی ئـایینی بوو. هـەرلایـەك بـەشـــی خۆی دەویســـت و بـەلای بەرژەوەندییەکانی خۆیدا رایدەکێشـا. لەگەڵ ئەمانەشـدا چەندین فاکتەری بنچینەیی هەبوون، کە بە پلەی جیاواز و شـــوێن و کاتی جیاواز رۆڵیان هەبوو و ســـوودیان لێوەردەگیرا بۆ زاڵبوون بەســـەر ئەو کۆسپانەدا.

لاوازیی دەسـەڵاتی پاشـا و دەسـەڵاتی ناوەند فاکتەرێکی کاریگەر بوو. پاشـا و دەسـەڵاتی سـەربازی هێندە بەهێز نەبوون بتوانن کۆنترۆڵی هەموو شوێنەکان بکەن. لای ئەوان پارێزگاری سنووری دەوڵەت و شەڕی دەرەکی و رازیکردن، یا دەمکوتکردنی فیوداڵە ناڕازییەکان بە پلەی یەکەم دەهات. لەبەرئەوەی شـاره بچکۆلانەکان رۆڵیان کەمبوو لەئابوری وڵاتەکەدا، فەرامۆشـکرابوون و دەسـەڵاتی دەوڵەت تیایاندا لاوازبووە. ئـەمـە دەرفەتی دروســـتکرد بۆ بـازرگـانی و بورجوا، تـا بـەردەوام بن و گەشـــەبکەن و بمێننەوە<٨ ل٢٣>.

ســـەرچاوەی یەکەمین بۆ دابینکردنی پێداویسـتی پاشـا و دەوڵەت و خەرجی سـوپا و ئیدارە و ژیانی خۆشـی و سـەڵتەنت، وەرگرتنی باجی لادێ و پیشـەیی وکۆمەکی مادی و سـەرەبازی فیوداڵەکان بوو. ئەمەش پاشـای ناچار دەکرد، بۆ دابینکردنی ئەو پێویسـتیانە تەنازول بۆ فیوداڵەکان بکات. بووژانەوەی بـازرگـانی و بوونی بـە ســـەرچاوەیەکی نوێی بـاج و گۆمرگ بۆ خـەزێنـەی پـاشـــا لـە دوو رووەوە لەبەرژەوەندی پاشـــادا بوو، لە لایەکەوە داهاتەکانی زیادی دەکرد و لە لایەکی ترەوە کەمتر ناچاری دەســـتی فیوداڵـەکان دەبوو. ئـەمـە بوو بـە فاکتـەرێکی یـارمـەتیدەر بۆ مـانـەوە و بـەهێزبوونـی بۆرجوا.

لەبەرئەوەی چینوتوێژە ئۆرۆستۆکراتەکان خاوەنی سامان و داهاتی زۆر بوون و خواستێکی زۆیان هەبوو لەسـەر کەلوپەلی گران و نایابی شـوێنەکانی تری جیهانی وەکو خۆرهەلاتی ناوەراسـت و هیندسـتان و چین، پێویسـتیان بەو بازرگانانە بوو، کە پێداویسـتییەکانیان بۆ دابین بکەن. بوونی ئەو خواسـتە فاکتەرێکی تری گرنگ بوو بۆ بـەردەوامی و بوژانـدنەوەی بـازرگـانی<٢ ل١٠٧>.

بوونی دەسەلاتێکی ئایینی و چینێکی فیودالی بەهێز، کە فشاری دەخستە سەرپاشا و هەروەها بوونی پەرلەمانێکی سەرەتایی، دەرفەتی بۆ بۆرجوا دروستکرد، کە سوود لەو فاکتەرانە وەرگرێت. بۆرجواکان رێگە و پلانی جیاوازیان بەکاردەهێنا بۆ ئاسانکاری کارەکانیان. لە هەندێ شـوێن و کاتدا هاریکاری و رازیکردنی پاشـا دژی فیودال و دەسـەلاتی ئایینی کاریگەربوون بۆ ئاسانکردنی کاروباری بازرگانی. دانانی باج و گومرگ، دیاری و شتی نایاب بردن بۆ پاشا و شازادە و دەسەلاتدارانی دەولەت رێگەیەکی تر بوو بۆ ئاسانکاری کاروبار. لە ئینگلتەرا بەهۆی لاوازی پاشاوە، لە رووبەڕووبونەوەی فیودالەکان و دەسـەلاتی ئایینی و هەروەها ناکۆکی لەگەل بنەمالە بەهێزەکانی تر، زیاتر بۆرجوای لە پاشـا نزیك خستەوە.

گەشـەکردنی بواری بازرگانی پێویسـتی بە بەهێزبون و خۆرێکخسـتن و پلاندانانی چینی بۆرجوا بوو. لەگەل گەشـەکردن و فراوانبوونی بازرگانی دەرەکی، پێویسـتی بە خەلکانی شـارەزا بوو بۆ رێکخسـتن و بەرەوپێشـخسـتنی، هەروەها بەرەنگاربوونەوەی مەترسـی رێگەوبان و هەرەشـەی رووتکردنەوە. ئەو کارانەش بە تاکە بازرگان نەدەکرا، بەلکو پێویستی بە یەکخستنی توانا و شارەزایی و کەپیتالی هاوبەشـی چەند بازرگانێک دەکرد. بۆ ئەو مەبەسـتە بازرگانەکان کۆمەلێک رێکخراوی پیشەیی بازرگانیان دروستکرد.

لەبەرئەوەی بازرگانی لە نێوان چەندین ولاتدا بەڕێوەدەچوو، دروسـتکردنی ئەو رێکخراونە نەدەکەوتە ژێر کۆنترۆلی تاکە ولاتێکەوە، کە بە ئارەزووی خۆی مەرج بەسـەریاندا بسـەپێنێ، ئەمەش بووە هۆکارێك بۆ بەهێزکردنی ئەو رێکخراوانە و گەورەبوون و بەهێزبوونی جموجوولی بازرگانی لە نێو ولاتەکاندا. بەهەمان شـێوە بۆ بەرێوەبردن و رێکخسـتنی بازرگانی ناوەوە و رووبەڕووبونەوەی فشـاری چینوتوێژە دەسـەلاتدارەکان، چەندین رێکخراوی بازرگانی ناوخۆ دروسـت بوون. ئەم رێکخراوانە بوون بەهێزێکی جولێنەر بۆ گەشـەکردن و بەهێزبوونی ئەو چینە و زیادکردنی سەرمایەکانیان و پەیوەندیی دروستکردن لەنێوان شار و لادێ و ناوچە جیاوازەکاندا<٨ ل٢٤-٢٧>.

لە ولاتێکی وەکو ئینگلتەرا، کە سنووری دەسەلاتی پاشـا هەموو ولاتەکەی دەگرتەوە و ئالوگۆڕی بازرگانی لەنێوان ناوچەکاندا ئاسانتر بوو. ئەو رێکخراوانە سەرانسەری هەموو ولاتەکەیان دەگرتەوە و

ڕێگە خۆشــکەربوون بۆ یەکخســتنی بازاڕێکی نیشــتمانی بەیەکەوە بەســتراو. بەڵام لە وڵاتێکی وەکو ئەڵمانیا، لەبەر دابەشــبوونی بەســەر چەندین میرنشــین و دەســتەڵاتی ناوچەییەوە، قەبارە و توانای ڕێکخراوەکان بچووکتر و لاوازتر بوون لە چاو ئینگلتەرا. ئەمە بوو بەهۆی ئەوەی کە هاریکارکردنییان لەگەڵ یەکتریدا لە ســنووری شــارەکان دەرنەچێ. بۆیە ئەو ڕێکخراوانە لە ئەڵمانیا لاوازی و بێ دەسەڵاتییان پێوە دیاربوو، زۆربەیان لە ساڵەکانی ١٤٠٠(ز.)دا لاوازبوون و هەندێکیان لەناوچوون<٢ ل١٠٧>.

لەوشــوێناندا کە ئەو ڕێکخراوانە لە ڕووی ئابوری و ڕێکخســتنەوە بەهێز بوون، هەتا دەهات بەشداریکردنیان لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا زیادیدەکرد. دروستبوون و گەشەکردنی ئەمانە سەدان ســاڵی پێچوو، لە نێوان ســاڵەکانی ١٠٠٠ــــ١٥٠٠دا بە چەندین ململانە و قەیراندا تێپەڕیون.

ڕۆڵی ئەم فاکتەرە گرنگە بنچینەییە بەسیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری وڵاتەکانەوە بەندبوو. هەتا ئەو سیستمە سنووردارتر و تاکڕەوتر و توندڕەوتر بوایە، گەشانەوەی شارە بازرگانیەکان لاوازتر دەبوو، هەروەها چینی بۆرجوا و چاکسازی یاسایی و ڕێکخراوە پیشەییە بازرگانەکانیش. بە پێچەوانەوە هەتا ئەو ســیســتمە بەرفراوانتر بوایە، شــارە بازرگانییەکان گەورەتر دەبوون و چینی بورجوا و ڕێکخراواکانیان بەهێزتر دەبوو و چاکسازی زیاتر دەکرا.

ئەگەرچی لەو ســەردەمەدا جیاوازی ئەو فاکتەرانە لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر و لە نێوان وڵاتێك و وڵاتێکی ترەوە زۆر گەورە نەبوون، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەو جیاوازیە بچووکانە هۆکاری گرنگ بوون بۆ بناغەدانان و ڕێگەخۆشکردن بۆ چاکسازی و گەشەکردنی زیاتر.

چۆن و بۆچی پیشەسازیی کەپیتاڵیستی سەرەتایی توانی گەشە بکات؟

ئەگەرچی بەدرێژایی ساڵەکانی ١٠٠٠-١٥٠٠(ز.) سیستمی بەرهەمهێنانی پیشەیی فیوداڵی هەر بەهێز بوو، بازاڕی ناوخۆ لەژێر مۆنۆپۆلی پیشـــەییەکاندا بوو، بەیەکترییەوە نەبەســـترابوون و بچووك و سنووردار بوون، بەڵام لە پاڵیدا بازرگانیی دەرەکی گەشـەی کردبوو و لە سنووری بازنەی دەسـەڵاتی دەوڵەتەکان دەرچو بوو، بەشـــێوەی بازاڕی ناوخۆ لە ژێر کۆنترۆڵ و مۆنۆپۆڵی پیشـــەییەکاندا نەبوو. لەهەمانکاتدا پیشـــەییەکان ترســـی زۆریان لەو بازرگانیە نەبوو، چونکە ئەوە نەدەبووە هۆی ئەوەی کڕیارەکانی خۆیان لەدەســـتبدەن و راســـتەوخۆ هەڕەشـــە بکەوێتە ســـەر بەرژەوەندییەکانیان.

بەهۆی قازانجی زۆری بازرگانی دەرەکییەوە، کەپیتاڵێکی ســـەرەتایی گەورە لەدەســـتی بۆرجوادا خربووەوە، کە دەیانتوانی لە بەرهەمهێناندا وەبەرهێنان بکەن. بەهۆی ئەو زەمینەیەوە، شـــان بەشـــانی بەرهەمی پیشـــەیی، بەرهەمهێنانی پیشـــەســـازی کەپیتاڵیســـتی ســـەرەتایی درووســـت بوو.

بەرهەمهێنانێکی پیشەسازی کەپیتاڵیستی سەرەتایی بۆ دابینکردی خواستی بازاڕی دەرەکی بوو. لەجیاتی ساغکردنەوەی ئەو بەرهەمانە لە بازاڕێکی بچووکی داخراودا، هەناردەی بازاڕێکی گەورەترو کراوەتر دەکرا. بەهۆی گەورەیی ئەو بازاڕەوە قەبارەی بەرهەمهێنانی کەلوپەل گەورەتر دبوو و خەرجی بەرهەمهێنانی هەرزانتر دەکەوت.

لەبەرهەمهێنانی پیشەییدا، سەروەستا بەرهەمهێنەر و خاوەن وەرشە و کەرەسەی خاو و بەرهەم بوو، لەهەمانکاتدا هەر خۆشی فرۆشیار بوو، بەڵام لە بەرهەمهێنانی پیشەسازی کەپیتاڵیستی سەرەتاییدا بەشێوەکی تر بوو. بازرگانەکان لەسەرەتادا کەرەسەخاوەکانیان لای هەندێ پیشەیی خاوەن وەرشە دادەنا، بەخواستی خۆیان بەپێی پێویستی بازاڕ پیشەییەکان کاڵای پێویستیان بۆ بەرهەمدەهێنان، لە بەرامبەردا پیشەییەکان هەقدەستیان وەردەگرت، بازرگانەکانیش ئەو بەرهەمانەیان لە بازاڕی دەرەکی ساغدەکردەوە. لێرەدا بازرگانەکان تەنها خاوەن کەرەسەی خاو و بەرهەمە ئامادەکراوەکە بوون.

ئەو گۆڕانانەی کە لەم سەردەمەدا روویدا، ئەوەبوو کە خاوەن وەرشە لای بازرگان وەك مووچەخۆری لێهات. وردە وردە لە گەڵ گەورەبوونی وەرشەکان و زیادبوونی بەرهەمهێنان، بازرگانەکان بوونە خاوەن وەرشە، وەستا و شاگرد بوونە سەرکار و کرێکار. لە بەرژەوەندی خاوەن کەپیتاڵدا بوو، ژمارەی کرێکار زۆربن و بە زووترین کات و ئاسانترین رێگە فێری پیشەکەببن، بەڵام پیشەیی چەندین کۆسپی دەخستە بەردەم دامەزراندن و فێربون و گەشەکردنی شاگردەوە. هەروەها سەروەستا رێگربوو لە خولقاندن و داهێنان و شێوازی نوێی کارکردن، بەپێچەوانەوە بازرگان رێگەی ئەوەی بۆ خۆشدەکردن و پلەیی شارەزایی بەرزدەکردنەوە.

لە بەرهەمهێنانی پیشەییدا، ئارامی کۆمەڵایەتی و یەکێتی و هاریکاری نێوان بەرهەمهێنەرەکان و

تویژە جیاوازەکانی بە پلەی یەکەمین دەهات. بەڵام بەرهەمهێنانی پیشەسازی کەپیتالیستی سەرەتایی، ئەگەرچی لەو سەردەمەدا ئارامیی کۆمەڵایەتی نەدەخوڵقاند، بەڵام ململانێ و جیاوازی نێوان چینەکان دەبووە هۆکاری گۆڕانکاری و گەشەکرد.

گرنگترین جیاوازی لە نێوان بەرهەمهێنانی پیشەیی فیوداڵی و پیشەسازیی سەرەتاییدا قەبارە و رۆڵی کەپیتال بوو. بە پێچەوانەی بەرهەمهێنانی پیشەییەوە، پیشەسازیی سەرەتایی پێویستی بە کەپیتاڵی گەورە بوو لەبەرئەوەی پێویستی بە قەبارەی زۆری کەرەسەی خاو، وەرشەی گەورە، ئامرازی بەرهەمهێنان و ژمارەی مووچەخۆری زۆرتر بوو، هەروەها دووری بازاڕ و گرانی خەرجیی گواستنەوە پێویستیی کەپیتاڵی گەورەی زیاتر دەکرد. کەپیتاڵێکی وا مەزن ئەستەمبوو بە هەموو کەسێك دابینبکرێت، بەڵکو پێویستی بە هاریکاری ژمارەیەك زۆر بورجوای خاوەن کەپیتاڵ بوو.

جیاوازیەکی گەورەی تر لە نێوان بەرهەمهێنانی پیشەیی و بازرگانی کۆن و پیشەسازیی سەرەتاییدا، چۆنێتی بەکارهێنانی کەپیتاڵ بوو. لەبەرهەمهێنانی پیشەیی و بازرگانی کۆندا کەپیتاڵ و سامان بۆ دروستکردنی کۆشك و کەلار و باخ و باخات و کەنیسەی گەورە و زێڕ و زیو و یاقوت و زمروت و خۆشگوزاری و رابواردن و بەرزبوونەوەی پلەی کۆمەڵایەتان بوو، بەڵام لە پیشەسازیی سەرەتاییدا، کەپیتاڵ بۆ پرۆژە و وەبەرهێنانی نوێ بەکاردەهات، گەورەکردن و باشکردنی وەرشەکان، دامەزراندنی کرێکار و مووچەخۆری نوێ. لێرەدا کەپیتاڵ دینامیکییەت و بەردەوامی دەدا بە گەشەکردن و تازەکردنەوەی بەرهەمهێنان.

تێوەگلدان و لەناوچوونی سستەمی پیشەیی فیوداڵی

لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا، دوو سیستەمی بەرهەمهێنەری پیشەیی شانبەشانی یەکتری هەبوون. یەکەمیان بەرهەمهێنانی پیشەیی فیودالی بوو، کە توانای گۆڕانکاری و چاکسازیکردن و گەشەکردنی نەبوو، تەنها توانای دابینکردنی خواستی بازاڕێکی بچووکی هەبوو. دووهەمیان بەرهەمهێنانی پیشەسازی سەرەتایی بوو، کە توانای چاکسازی و گەشەکردنی هەبوو، دەیتوانی خواستی بازاڕێکی گەورەتر دابین بکات. لە نێوان ئەم دوو سستەمەدا ململانێیەکی توندوتیژ و درێژخایەن روویدا. لەم ململانێیەدا بەشێك لە پیشەییەکان زیاتر قاپیان لەسەر خۆ داخست و بۆ مانەوە رێکخراوە پیشەییەکانیان بەهێزتر دەکرد، بەشەکەی تریان، بوون بەشێك لە سیستمی پیشەسازیی سەرەتایی، کە توانی سوودێکی زۆر لەتوانا و شارەزیی ئەوانە وەربگرێت و بیانکاتە بەشێکی کاریگەری گرنگ لەخۆی.

لەم پرۆسەیەدا، دوو توێژی کۆمەڵایەتی رۆڵی سەرەکییان بینی و بوونە رەچەڵەکی کەپیتاڵیزم. یەکەمین توێژیان ئەو بۆرجوا بازرگانە خاوەن کەپیتالانە بوون، کە کەوتنە وەبەرهێنانی کەپیتالەکانیان لە بەرهەمهێنانی پیشەسازیی سەرەتاییدا و وازیان لە کاری بازرگانی هێنا. دووهەمیان ئەو پیشەییانە بوون، کە زوو بەرهەمیان بۆ بازرگانە گەورەکان ئامادەدەکرد و پشتیان لە سیستمی پیشەیی کرد و وازیان لەکارکردنی جەستەیی راستەوخۆ هێنا و لەبری ئەوە کەپیتالەکانیان بەکاردەهێنا لە پیشەسازیی سەرەتاییدا.

کەپیتاڵیستەکانی ئەو سەردەمە هەتا دەهات زیاتر رێکخراوی چینایەتی خۆیان بەهێزدەکرد، بۆ هاریکاریکردن و پاراستنی بەرژەوەندی خۆیان و گەشەکردنیان. ئەم رێخراوانە لەسەرانسەری وڵاتدا هەبوون و ژمارەی ئەندامەکانیان لە رێکخراوی پیشەییەکان زیاتر و چالاکتر بوون، هەروەها ڕۆڵی گرنگیان لە ململانە و فشاری سیاسی و ئابوریدا بینی. ئەم رێکخراوە نوێیانە، تەنها دەسەڵات و توانای ئابورییان زیادی نەدەکرد، بەڵکو بوونە هێزێکی بەتوانا لە کۆمەڵگەدا و هەوڵیان ئەدا لە رێگەی پەرلەمانە ساواکەوە فشار بخەنە سەر فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینی و پاشا. سیستمی سیاسی و ئابوری فیوداڵی رێگربوو لە گەشەکردنی پیشەسازی کەپیتالیستی سەرەتایی، رێگر بوو لە تێکشکاندنی سنووری دەسەڵاتی فیوداڵی و ئازادی جموجۆڵ و ئاڵوگۆڕی بازرگانی و تەکنیکی نوێ. پاشا بە هەموو شێوەیەک فشاری دەخستە سەر بۆرجواکان و زیاد لە پێویست رێژەی باج و گومرگی لێ دەسەندن.

پیشەسازی سەرەتایی رۆڵی سەرەکی هەبوو لە لەناوچوونی سیستمی پیشەیی، وەستا و شاگردەکانیان لای خۆیان دادەمەزراند و کڕیارەکانیان لەدەست دەردەهێنان. ئەمەش بوو بەهۆی شکستهێنانی بەشی هەرە زۆری شوێنکاری پیشەییەکانیان و هەژاری و بێکاریان، زۆربەی ئەوانە دواتر لە شوێنکارە پیشەسازییە سەرەتاییەکان دا دامەزران. لەدایکبوون و گەشەکردنی ئەم سیستمە، تەنها چینێکی کەپیتاڵیستی سەرەتایی لێنەکەوتەوە، بەڵکو لەگەڵ هەموو هەنگاوێك بۆ پێشەوە چینوتوێژی نوێی کرێکار وسەرکاری مووچەخۆری لێدروست بوو. ئەمانە بوونە هێزی بەرهەمهێنەر و بزوێنەری نوێی ئازاد لە کۆمەڵگەدا. لە پاڵ دروستبوونی رێکخراوی بازرگانی و کەپیتاڵیستی سەرەتاییدا، ئەم چینوتوێژە نوێیانەش رێکخراوی سەربەخۆی خۆیان دادەمەزران. رێکخراوی پیشەیی نا، بەڵکو رێکخراوی چینایەتی سەرانسەری، کە لەسەر بنەمای ماف و بەرژەوەندییەکانیان بوو. ئەم رێکخراوانە بە گەورەبوونیان تەنها فشاریان لەسەر خاوەن

کارەکانان دروســت نەدەکرد ، بەڵکو دەبوونە هێزێکی گرنگی کۆمەڵایەتی و فشــاریان دەخســتە ســەر دەســـەڵاتداران و بوونـە فاکتـەرێکی کاریگـەر بۆ لەناوچوونی ســـیســـتمی فیوداڵی<۸ ل۳۳-۳٦>.

لە ئینگلتەرا، گواستنەوەی بەشێک لە بەرهەمهێنانی پیشەسازیی سەرەتایی لە شارەکانەوە بۆ لادێ، هێندەی تر گورزی کوشندەی لە سیستمی بەرهەمهێنانی پیشەییدا. بەرهەمی پیشـەیی لە ناو شـارەکاندا جێگیر و بـەهێز بوون و کۆنترۆڵی بـازارەکـانیـان کردبوو، رێکخراوەکـانیـان رێگربوون لـە هەموو نوێکردنەوە و چاکسازییەک، بەڵام لە لادێکاندا بە پێچەوانەوە هیچ دەسەڵاتێکی ئەوتۆیان نەبوو.

لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا بەرهەمە پیشەییەکان بە پلەی یەکەم دەیانتوانی پێداویستی بازاڕی ناوخۆ دابینبکەن. بۆ نموونە ئاسنگەر، تەنەکەچی، پێڵاوچی، گۆشتفرۆش و بەرگدروو ... بەڵام پیشـەسـازیی سـەرەتایی زیاتر بریتی بوو لە جۆلاو خومخانەچی و دەباغ و خوری رێس و رەنگکردن کە پێداویستی بازاری دەرەکی دابیندەکرد... ئەمەش بووبەهۆی ئەوەی پیشــەســازیی چنین ڕۆڵێکی ســەرەکی بینی لە بونیادنانی سیستمی پیشەسازیی کەپیتالیستی سەرەتاییدا.

هەڵبەتە پێشـتر دروسـتبوون و بوژاندنەوەی پیشـەسـازیی سـەرەتایی لە چەندین شـوێنی تری جیهان هەبووە، بەڵام لەبەربوونی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری سنووردار‌ی توندڕەو لەو وڵاتانەدا، بە بچووکی و لاوازی ماونەتەوە و شـکسـتیان هێناوە. بە هەمان شـێوە لەکۆتایی سـەدەکانی ناوەڕاسـتی ئەوروپا، لە چەندین شوێن و کاتی جیاوازدا پیشەسازیی سەرەتایی سەریهەڵدا، بەڵام زۆربەیان بەهۆی هەمان هۆکارەوە سـەریان نەگرت و نەیانتوانی بەسـەر کۆسـپەکانی رێگەی گەشـەکردنیان زاڵبن و لە هەندێ شوێندا بە سەدان ساڵ کەوتنەدواوە.

پیشەسازییە سەرەتاییەکانی چنینی خوری، لە کۆتایی ئەو سەدانەدا گەورەترین و گرنگترین جۆری بەرهەمهێنان بوون، بوونە سەرقافڵەی پەیدابوون و بونیادنانی بەرهەمهێنانی هاوچەرخانەی کەپیتالیستی سەرەتایی و زیاتر گەشەکردن و فراوانبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی نزیك و دوور. ئەم پیشەسازییانە لە کاتی جیاوزدا، لە چەند شـــوێنێکی ئەوروپای رۆژئاوا ســـەریانهەڵدا، هەرە گرنگترینیان ئەم شـــوێنانە بوون:

ساڵەکانی ۱۲۰۰(ز.) لە فلاندرن،

ساڵەکانی ۱۳۰۰(ز.)لە فلۆرێنس،

سالەکانی ١٤٠٠ لە ئینگلتەرا

لەبەر جیاوازی نێوان فاکتەرە بنچینەییەکان و چۆنێتی سیستمی بە ڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری ئەم شوێنانە، لە فلاندرن و فلۆرێنس پیشەسازیی سەرەتایی لەو قۆناغانەدا نەیتوانی بەردەوام بێت و بەرەو سیستمی بەرهەمهێنانی کەپیتالیستی هاوچەرخ گەشەبکات، بەڵام لە ئینگلتەرا سەرکەوتنی بەدەستهێنا.

بەهۆی فراوانبوون و گەشەکردنی بازرگانی دەرەکی، گەورەبوونی شارە بازرگانییەکان، زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان و زۆری و هەرزانی و باشی خوری ئینگلیزەوە، بۆ یەکەمینجار سالەکانی ١٢٠٠(ز.) فلاندرن بووە سەنتەری گەشەکردنی پیشەسازیی سەرەتایی چنین لە ئەوروپا.

لە ئینگلتەراوە بازرگانەکان بە هەرزان خورییان بۆ ناوچەی فلاندرن دەهێنا. خوریەکانیان ئەدایە دەست چەند خاوەند وەرشەیەکی بچووکی ناو شارەکان، کە هەریەکەیان بەشێکی کارەکەیان دەکرد و لەکۆتاییدا بەرهەمەکەیان دەگەڕانەوە بۆ بازرگانەکان، لە بەرامبەر ئەوەدا پیشەییەکان هەقدەستیان وەردەگرت.

ئەو سەردەمە، زۆربەی ئەو بەرهەمانە لە پیشانگای ساڵانەی شارەکانی وکو شەمپانی باکوری فەرەنسا ساغدەکرانەوە و دواتر لە ڕێگەی بازرگانی ترەوە رەوانەی بازارە دوورەکان کراون. لەو شوێنانە پرۆسەی بەرهەمهێنان، یان لە ماڵی بازرگانەکان، یان لەوەرشەکانی هەندێ سەروەستاکاندا بەڕێوەدەچوون، ئەمەش خەرجی گرانیی کڕین و بەڕێوەبردنی وەرشەی لە کۆڵ بازرگانەکان دەکردووە.

بازرگانەکان، ئەم بەرهەمانەیان لەگەڵ بەهارات و کەلوپەلی ئاسیا و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ئاڵوگۆڕ دەکرد. پێشتر، داهاتی بازرگانەکان تەنها لە هاوردەکردنی کەلوپەلدا بوو، بەڵام ئێستا لە هەناردەکردنیشدا بوو. پێشتر پاپۆڕەکانیان بە بەتاڵی یان نیوەبار دەخستەڕێ، بەڵام ئێستا لە هەردوو سەر باردەکران، ئەمەش خەرجی گواستنەوەی لەسەر بازرگانەکان کەمتر کردۆتەوە و قازانج و سوودی بازرگانەکانی دووقات دەکرد.

رژێمی پاشایەتی فیودالی فەرەنسا، دەسەڵاتێکی ناوەندی بەهێزی بەسەر ئەو شارانەدا هەبوو، ئەو بازرگان و خاوەن وەرشانە بەردەوام لەژێر فشاری بەرتیلدانی قورس و باج و گومرگدا بوون.

دەســەڵاتداران، بێجگە لە هەندێ خەڵکی نزیکی خۆیان، ریگەی کەسـی تریان نەدەدا. ئەمانە هەمووی لە کۆتاییدا کاردانەوەی نەگێتیڤی بەســـەر چینوتوێژە هەژارەکاندا دەشـــکایەوە و ئەوەندەی تر باری قورس وســـەغڵەت دەکردن. لە هەمانکاتدا ئەو هەموو باج و بەرتیلدانە دەبووە هۆی بەرزبونەوەی نرخی ئەو کـەلوپـەلانـە، کـە لـەبـەر گرانیـان زەحمـەت بوو لـە بـازاڕەکـانـدا سـاغ بکرێنـەوە.

بۆرجواکانیش بە هەمان شــێوەی فیۆداڵەکان، توندڕەو و تاکڕەوانە هەڵســوکەوتیان لەگەڵ ئەو کەسانەدا دەکرد، کە کاریان بۆ دەکردن و دەیانخستنە باری هەژاری و برسێتیەوە. وەرشەکانیان پیس و پۆخەڵ و تەنگ و تاریك بوون، هەروەها کەمیی مووچە و درێژی ماوەی کارکردن لە رادە بەدەربوو. ئـەمـانـە هەمووی لـە لایـەکـەوە بوونـە هۆی زیـادبوونی نـاڕەزایی و نـاکۆکی نێوان کـارکـەرەکـان و بازرگانەکان و لە لایەکی ترەوە زیادبوونی ململانێی نێوان بازرگانەکان و ســیســتمی فیودراڵی. ئەو ململانێیە توندانـە، دەبوونـە هۆی نـائـارامی و گرژی، کـە لـە کۆتـاییدا چەندین راپـەرینی توندوتیژی لێکەوتەوە و چەندین جار بازرگانەکانی ناچارکرد ملکەچی داواکاریەکانیان بن. بەڵام چونکە هەموو ســیســتمە ســیاســی و ئابوریەکە لەســەرەوە هەتا خوارەوە ســنووردار و تاکڕەوبوو، گەشــەکردن و بوژاندنەوەی بەرهەمهێنانی ئەو پیشەسازییە لە فلاندرن شکستی هێنا و بۆ چەند سەدەیەك دواکەوت.

ساڵی ١٣٠٠، سەد ساڵ دوای فلاندرن، باکوری ئیتاڵیا و بەتایبەتی شاری فلۆرێنس بوو بە سەنتەری پیشـەسـازیی سـەرەتایی خوری و گەورەترین و بەهێزترین شـاری پیشـەسـازی سـەرەتایی ئەوروپا. هوشـیاری و پەیوەندی باشـی بازرگانەکانی ئەو شـارە لەگەڵ خۆرهەڵاتی ناوەڕاسـتدا و شـارەزاییان لە خواست و پێویستی بازاڕەکان، رێکخستنی رێکوپێکی پرۆسێسی بەرهەمهێنان و کرینی کەرەسەی خاو و گواســتنەوە و رێگەوبان و هەمیســانەوە فرۆشــتنی بەرهەمەکان، رۆڵێکی گرنگی لە بونیادنان و گەشەکردنی ئەو پیشەسازییە سەرەتاییە لەو شارەدا بینی. ئەوانەی ئەوەیان دەکرد دەوڵەمەنترین بازرگان و بانکەوان و بۆرجوای ئەوسای ئەوروپا بوون<١٠٨ ل٢٩٠>.

گرنگترین خاســڵەتی تایبەتی پیشــەســازی فلۆرێنس بریتی بوو لەوەی ســیســتمی بەرهەمهێنان تیایدا سروشتێکی کەپیتالیزمی سەرەتایی هەبوو. بەپێچەوانەی فلاندرن، بازرگانەکان خاوەنی وەرشـەی بەرهەمهێنانی خۆیان بوون، وەستای شارەزا و کرێکاریان تیادا بەمووچە رادەگرت، لەسەر شێوازیی فلاندرن نەبوو، کە پیشــەییەکان لە وەرشــەکانی خۆیاندا بە هەقدەســت کاربکەن. ئەگەر بهاتایە ئەو وەرشــەیە موڵکی پیشــەییەکەش بوایە، ئەوا جێگەکەیان لێ بەکرێ دەگرتن و خاوەنەکەشــی تیایدا بە سەرکار دادەمەزراند.

لەگەڵ ئەوەی سـاڵەکانی ١٣٠٠ لە فلۆرینس نزیکەی ٢٠٠ وەرشـەی گەورە هەبوو، زەمینەی ئەو پیشـەسـازییە لەباربوو، بۆرجوا شـارەزایی و کەپیتاڵ و کارکەری پێویسـتیان هەبوو، بازاڕی گەورە و زۆر و پێکەوتەی جوگرافی شارەکە یارمەتیدەر بوو، بەڵام لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا ئەو پیشەسازییە لەو شارەدا گەشەی نەکرد و شکستی هێنا.

شـاری فلۆرێنس، سـەربەخۆیی تەواوی لە دەوروپشـتی خۆی هەبوو، بازرگان و بانکە سـەرتاییەکان، دەسـەڵاتی تەواویان بەسـەر شـارەکە و دەوروپشتیدا هەبوو، ڕێگەی بەشداریکردنی خەڵکی تریان نەدەدا لـە دەرکردنی بڕیاری سـیاسـی و ئـابوری شـارەکەدا. ئەوان کۆنترۆڵی تـەواوی بـەرهـەمهێنان و مووچەخۆرەکانیان دەکرد و ڕێگەی ڕادەربڕین و خۆڕێکخسـتنیان پێ نەدەدان، ئەوەی گوێ ڕایەڵیان نەبووایە لە ناویاندا جێگەی نەدەبۆوە.

لەگەڵ ئەوەی لە بەرهەمهینان و بازرگانیدا قازانجاێکی زۆریان دەکرد، مووچەیەکی زۆر کەمیان بە کارکەرەکان دەدا وهیچ جورە خزمەتگوزارییەکیان لە شارەکەدا بۆ دابین نەدەکردن. لە ناو شارەکەدا بە ئاسـانی لە نێوان ئاسـتی ژیانی توێژ و چینەکاندا جیاوازی و ناعەدالەتی یەکجار زەق دەبینرا. بۆ ماوەیەکی زۆر بەهۆی دەسـەڵاتی سـیاسـی و ئابوری ناوەندی بەهێزەوە توانیان بەرهەمهێنان گەشـە پێبدەن، ئاڵوگۆڕی بازرکانی زیادبکەن، ببنە بەهێزترین شـاری پیشـەسـازی سـەرەتایی ئەو سـەردەمە. بەڵام لەبەر پەیرەوکردنی ئەو سـیسـتمە بەرتەسـکە، هەتا دەهات ناکۆکی و ناڕەزایی و گرژی نێوان چینوتوێژەکانی سـەرەوە و خوارەوە توندوتوێژتر دەبوو. بۆ ماوەیەکی کورت وەسـتا و کرێکارەکان بەهۆی فشـارکردنیانەوە، دەسـتکەوتی باشـیان بە دەسـتهێنا و دەسـەڵاتیکی باشـیان پەیداکرد، بەڵام لەبەر قبوڵنەکردنی یەکتری و ڕێک نەکەوتنیان لەسـەر پەیرەوکردنی سـیسـتمێکی بەڕێوەبردنی بەرفراوانتر، هەموو سـیستمەکە داڕما و بەرهەمهێنانی پیشـەسـازی لە کۆتایی سـەدەکەدا شـکسـتی هێنا و کرێکار و مووچەخۆراکان بێکار و داهات مانەوە و زیاتر لە جاران ژیانیان سەخت بوو<٨ ل٤١،٣٩،٣٦>.

لە ساڵەکانی ١٤٠٠ی (ز.) دا، ئینگلتەرا لەم پیشەسازییەدا جێگەی فلادرن و فلۆرینسی گرتەوە، بوو بە گەورەترین سـەنتەری پیشـەسـازیی سـەرەتایی چنینی خوری ئەوروپا. بەپێچەوانەی شـوێنەکانی ترەوە، ئەو پیشـەسـازیی سـەرەتاییە لە ئینگلتەرا لەبارنەچوو، بەردەوامی بە خۆوە بینی و بوژایەوە، بووە فاکتەرێکی گرنگ لەناو ئەو فاکتەرانەی کە سیستمی مودێرنی کەپیتالیستی خوڵقاند. ئەوەی لەم وڵاتەدا ڕوویدا ڕوداوێکی لەناکاو نەبوو، چونکە زەمینەیەکی باشـتر و فاکتەرە بنچینەییەکان تیایدا گونجاوتر بوون بۆ ئەو بەردەوامیبوون و گەشەکردنە:

١ـ سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر بوو

ســـاڵەکانی ١٢١٥ی (ز.)، ناکۆکی نێوان پاشـــا و بارۆنەکانی دەوروپشـــتی تەشـــەنەیکرد. ئەوانە کۆمێتەیەکی ٢٥ کەسیان بۆ بەرەنگاربوونەوی پاشا و دیاریکردنی دەسەڵاتەکانی دروستکرد، کە تیایدا دەسـەڵاتەکانی پاشـایان کردە یاسـا. لە پێش ئەوەدا پاشـا خۆی یاسـا و مەرجەعی یاسـاکان بوو، بە پێیی توانا و هەوەس و بەرژەوەندی رۆژانەی خۆی یاسای دادەنا و لای دەبرد. هەرچەندە ئەمە دەسەڵاتەکانی پاشای کەمنەکردەوە، بەڵام رێگەی بۆ بەشداریکردنی ژمارەیەکی زۆرتر لە خەڵك بۆ بڕیاردان کردەوە و پـەیـڕەوکـردنـی یـاسـا و گـۆڕانـکـاری گـەورەتـر لـەو بـوارەدا.

ســاڵی ١٢٦٥ی (ز.)، یەکەم پەرلەمانی ســاوا لە ئینگلتەرا دروســت بوو. پەرلەمان لە پاشـــا و توێژێکی ئۆروســـتۆکراتی فیوداڵ و دەســـەڵاتی ئاینی و ژمارەیەکی بچووك بازرگانی گەورە و کەپیتاڵیستە سەرەتاییەکان پێکهات بوو. لەگەڵ ئەوەی پاشا بەشی شێری تیایدا هەبوو، بێ رازیبوونی ئەو هیچ بڕیارێك نەدەدرا، بەڵام لەوکاتەوە بێ یاســادان پاشــا نەیدەتوانی تاکڕەوانە بڕیاربدات.

ســاڵەکانی ١٣٤٧، تاعون لە ئەورپادا بڵاوبۆوە، لەوانەش ئینگلتەرا. ئەم پەتایە دەوروبەری نیوەی دانیشـــتوانی ئەوروپای کوشـــت<٣٦ ل١٥٩>. لە زۆربەی پاشـــانشـــینەکانی ئەوروپا، بەتایبەتی وڵاتەکانی رۆژهەڵات، بەهۆی ئەوەوە چەوسـاندنەوە و رووتاندنەوەی ئەو جوتیارانەی نەمردن زیاتری کرد و چینە دەسەڵاتدارەکان بەشی مردووەکانیشیان لەوان دەسەند و بووە هۆکاری دواکەوتنی گەشەی ئابوری و ســیاســی تیایاندا. بەڵام لە ئینگلتەرا ئەم قەیرانە گەورەیە کاردانەوەیەکی پێچەوانەی هەبوو، چونکە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر بوو، تیایدا هەر توێژ و چینێکی بەهێزی کۆمەڵگە دەیویســـت جوتیارەکان لەبەر کەمبونەوەی ژمارەیان لای خۆی بمێننەوە. ئەمە بووە هۆی بەهێزبوونی پێگەو بزووتنەوەی جوتیارەکان، باری جوتیار و کارکەرەکانی باشـــترکرد و رێگە خۆشکەربوو بۆ زیادبوونی ئازادی و دواتریش زەمینەی بۆ زیاتر بەرفراوانبوونی ئەو سیستمە و سود وەرگرتن لە فاکتەرەکانی تری کۆمەڵگەکە خۆشکرد <٢ ل١٩١،١٨٤>.

٢ـ بۆ سوود وەرگرتن لە تەکنیکی باشتر، بەشێکی زۆری پیشەسازیی سەرەتایی خوری لە شارەکانەوە گواسـترانەوە بۆ لادێکان. خورییان بۆ پاکردنەوە لە چەوری دەنارده سـەر ئاشـە ئاوەکانی لادێ، دواتر کوتەکی گەورەیان دەبەسـت بە (ئەکسـلی) ئاشـەکەوە بۆ کوتانی خورییەکە و پاکردنەوەی. بەکارهێنانی ئـەو تـەکنیکـە ژمـارەی کرێکـاری بۆ کوتـانـدن و پـاکردنـەوەی خوری کـەمتر کردەوە، کـە بووە هۆی کەمبوونی خەرجی بەرهەمهێنان. ئەگەرچی ئەوە بە بەراورد بە تەکنیکی ئەمرۆ شـتێکی زۆر بایەخدار نییە، بەڵام بەکارهێنانی ئەو تەکنیکە نوێیە لەوکاتەدا وەکو بەرپاکردنی شۆڕشێک بوو لەو بوارەدا. ئەمە

لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا، بووە پاڵنەر بۆ گەشەپێکردنی تەکنیکی نوێتر. ئەم تەکنیکە بێ بوونی سیستمێکی بەرفراوانتر رەنگە پەیدا نەبووایە و هەر زوو شکستی بهێنایە<٨ ل١٤١>.

٣ـــ خوری ئینگلتەرا باشترین جۆر بوو، لە ساڵەکانی ١٣٥٠دا بەشی زۆری هەناردەی دەرەوە دەکرا، بەڵام لە ساڵەکانی ١٤٥٠ وە، لە رێگەی بڕیاری سیاسییەوە بە فشاری کەپیتاڵیستە سەرەتاییەکان لە پەرلەماندا، هەناردنەکردنی قوماشـــی خوری بۆ دەرەوە زیاد کرا و خوری کەمکرایەوە. دەوڵەتی ئینگلتەرا، گومرگی بە رێژەیەکی زۆر زیادکرد بەســـەر هەناردەکردنی خوری و گومرگێکی کەمی خســـتە ســـەر هەناردەکردنی قوماشـــی خوری. ئەمە ئەوەی لێکەوتەوە کە نرخی خوری ئینگلتەرا لەدەرەوەی وڵات بەرزبێتەوە و نرخی قوماشـــی خوری ئینگلتەرا لە چاو بەرهەمی وڵاتەکانی تردا نزم بێتەوە. بەوە ئینگلتەرا لە بازاڕەکاندا مۆنۆپۆلی لەو بەرهەمەدا پەیداکرد. بەهێزبوونی بەرهەمهێنانی قوماشـــی ئەوســـای ئینگلتەرا، هەمیســـانەوە بۆ پەیدابوونی دەرفەتی بەشـــداریکردنی هێزە نوێیەکان لە بڕیاردانددا دەگەڕێتەوە<٨ ل١٤١>.

٤ـ گواستنەوەی بەشێك بەرهەمهێنانی چنین لە شارەوە بۆ لادێ، وایکرد کە لەلایەکەوە ئەو پیشەسازییە لە شـــارەکاندا بە چڕی گردنەبێتەوە و ژمارەیەکی زۆری کرێکار لە یەک شـــوێندا کۆنەبنەوە کە تیایدا بتوانن خۆیان لە رێکخراوی پیشەیی مەزندا رێکخەن و ببێتە هۆی ململانێی توندوتیژ و ناسەقامگیری و شکستهێنانی پیشەسازییەکە. لە لایەکی ترەوە، لەبەرئەوەی کرێکارەکانی لادێ لە بنەماڵەی مسکێنەکان بوون، دەیانتوانی لەپاڵ کارکردنیان لەو پیشەسازییەدا لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا بەردەوامبن و لەماڵ و حاڵی خۆیاندا بمێننەوە و بە مووچەیەکی کەمتر لە کرێکارەکانی شـــار گوزەران بکەن. ئەمە لەپاڵ ئەوەی باری کرێکارەکانی باشـــتر دەکرد، بەهۆی نزمی خەرجیی مووچەی ئەوانەوە خەرجی بەرهەمهێنان کەمتر دەبووە. بەهۆی کەمبونەوەی خەرجی بەرهەمهێنانەوە دەیانتوانی قوماشـــی ئینگلتەرا بە هەرزانتر بفرۆشـــن و مۆپنۆپۆلی بازاڕەکان بکەن. نیمچە باشـــتربوونی بواری ژیانی ئەو کرێکار و جوتیارانە، بەردەوامیدا بە پرۆســـەکە و زیادبوونی ژمارە و بەرزبوونەوەی پێگەی کۆمەڵایەتیان.

لەگەڵ ئەوەی ئینگلتەرا لە کۆتایی ســـاڵەکانی ١٤٠٠دا، هەنگاوێك لە پێش وڵاتەکانی ترەوە بوو، لە پیشەسازیی سەرەتایی کەپیتاڵیستی چنینی خوری و بازرگانی پێکردنیدا، هەروەها بنەماکانی فیوداڵیزم تیادا شکستی هێنابوو تیایدا و سیستمێکی بەڕێوەبردنی فراوانتری هەبوو، بەڵام لە بازرگانی دەرەکی و وەبەرهێناندا هێشتا زۆر لە دوای شوێنەکانی ترەوە بوو. ئەگەرچی پیشەسازیی سەرەتایی خۆری گرنگ بوو، بناغەی بۆ پیشەسازیەکانی تر دانا، بەڵام پیشەسازییەکی تاقانە بوو، بەتەنیا لە توانایدا نەبوو رۆڵی

یەکلاکردنەوەی ســـەرکەوتنی پیشـــەســـازی زامن بکات. لەبەرئەوە لەگەڵ ئەوەی پێشـــتر، فلاندرن و شـــارەکانی تر لەو پیشـــەســـازیی ســـەرەتاییەدا شـــکســـتیان هێنا، بەڵام لە کەرتەکانی تری بازرگانی و پیشـــەســـازیی ســـەرەتایی و وەبەرهێناندا کەم و زۆر هەر بەردەوام بوون. ئینگلتەرا هەتا ســـاڵەکانی ١٧٠٠(ز.) نـەیتوانی رۆڵی ســـەکردایـەتی بـازرگـانی و پیشـــەســـازی لـە ئـەوروپـادا ببینێت. ڤێنیسـیا (بوندقیە)، لەسـەدەی چواردەدا بەهێزترین شـاری بازرگانی بوو، ژمارەی دانیشـتوانی لە سـەد هەزار کەس تێپەری کردبوو، لە دوای پاریس گەورەترین شـاری ئەوروپا بوو. پێگەوتێکی سـتراتیژی گرنگی هەبوو. لە رێگەی باشـــوری ئەڵمانیا و رووباری رەینەوە، باکور و ناوەڕاســـتی ئەوروپای بە دەریای سپی ناوەڕاست دەبەستەوە، بەڵام لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا گەشەکردنی ئەو شارە لە سنوورێکدا وەستا.

ژێرخانی ئابوری ڤێنیسیا لەسـەر بازرگانی درووسـت بوو، نەك پیشـەسـازی. بەڵام لەگەڵ ئەمەشـدا هەندێ پیشـەسـازیی سـەرەتایی وەکو دروستکردنی شوشـە، یاقوت، فەخفوری نایاب و رەنگکردنی جل و بەرگی جوانی تیادا بوو. بەهۆی داهاتی بازرگانی زۆرەوە، پیشـەسـازی دروسـتکردنی کەشـتی گەورە تیایدا بەهێز بوو. هەروەها رۆڵی گرنگی لە خســتنەگەڕی پارە و کاروباری بانکی ســەرەتاییدا هەبوو.

بازرگانە دەوڵەمەندەکان دەســەڵاتی ســیاســی شـارەکەیان بەدەســتەوە بوو، هەروەها خاوەنی هێزی ســـەربازی خۆیان بوون، مۆنۆپۆڵی تەواویان هەبوو و رێگەیان نەئەدا بە فیوداڵەکانی دەوروپشـــتیان لە لادێکاندا دەســتبخەنە کاروباریانەوە. بازرگانیی ڤێنیســیا لە دوو کەرت پێکهاتبوو. کەرتی تایبەت بە پێی یاسا هەموو ئەوانەی کە دەیانویست و توانای کاری بازرگانیان هەبوو دەیانتوانی لەو بوارەدا بەشداری بکەن. کەرتی حکومی خاوەنی زۆربەی کەشتی و کەشتیوانی بوو، سەرپەرشتی و کۆنترۆڵی رێگەوبانی ئاوی و وشکانی دەکرد، بەهێزی چەکداری خۆی پارێزگاری دەکردن. ئەم کەرتە رۆڵی سەرەکی هەبوو لە رێکخستن و پلاندانانی بازرگانیدا.

بێ ســنووری دەســـەڵاتی ســیاســی و ئابوری کەرتی حکومی، قۆرخکرتنی بازاڕ و رێگە نەدان بە چالاکی بازرگانی و دەرفەتی بەشـداریکردنی بازرگانەکانی کەرتی تایبەتی لە بڕیارداندا، لەهەمان کاتدا کۆســـپ دانان لەبەردەم بازرگان و خاوەن کەپیتالەکانی تری باکوری ئیتاڵیا و باشـــوری ئەڵمانیا، کاردانەوەی خراپی لەسەر گەشەکردنی بازرگانی هەبوو. سەرەڕای ئەمانە بە دۆزینەوەی رێگەی ئاوی نوێی (رأس الرجاء الصـــالح/ **Cape of Good Hope**) ی باشـــوری ئەفریقا بۆ ئاســـیا هێندەی تر رۆڵی بازرگانی شارەکە لاواز بوو. ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە بازرگانە گەورەکان و کەپیتاڵیستەکان لەباتی

بەکارهێنانی پارەکانیان لە بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتاییدا، کەوتنە کڕینی زەویوزار و خانو و کۆشك و تەلار.

باشوری ئەڵمانیا لە ساڵەکانی ١٤٥٠-١٥٥٠، یەکێك لەو شوێنانە بوو، کە بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی و کاروباری ماڵی تیایدا گەشەیکرد. ئەم ناوچەیە کەوتبووە ناوجەرگەی ئەوروپاوە، رێگەی بازرگانی وشکانی باکور و باشور و رۆژهەڵات و رۆژئاوای ئەوروپای پێکەوە دەبەستەوە. لەبەر دووری ئەم ناوچەیە لە کەنار دەریاوە، بازرگان و کەپیتاڵیستەکان، لە جیاتی بازرگانی کەپیتاڵەکانیان لە بونیادنانی پیشەسازیی سەرەتاییدا بەکاردەهێنا. خواستی گەورەی بازاڕ و زۆری کەرەسەی خاو، فرەچەشنی بازرگانی و پیشەسازی، جموجۆڵێکی زۆری لەم ناوچەیەدا دروستکرد. هەروەها کەپیتاڵەکانیان بەکاردەهێنا بۆ دانی قەرزێکی زۆر بە میرەکانی ئەڵمانیا و پاشاکانی هەنگاریا و ئیسپانیا.

ئەڵمانیا لەو سەدانەدا بەسەر چەندین میرنشیندا دابەشبوو، پارچە پارچە و نائارام بوو. ئەمەش لە چەند لایەنیکەوە باری بازرگانەکانی قوورستر کرد. هەر بەشێکیان سنووری گومرگ و باجدانی تایبەتی خۆی هەبوو. ساڵەکانی ١٦٠٠ ئەو میرنشینانە بۆ ماوەی سی ساڵ شەڕی ناوخۆییان بەرامبەری یەکتریکرد. سەرەڕای زیادکردنی باج و رووتاندنەوەی زیاتری بەرهەمهێنەرەکان، داهاتەکانیان بەهۆی ئەو شەڕانەوە هەر بەشی نەدەکردن. لەبەرئەوە قەرزێکی زۆریان لە بانکە سەرەتایی و بازرگانەکان کرد و دواتر زۆربەی ئەو قەرزانەیان پێنەدانەوە. ئەمانە هەمووی بوونە هۆی رێگرتن لە گەشەکردنی بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی و نابووتبوونی ژمارەیەکی زۆر لەو بازرگانانە.

بە هەمان شێوە، لە چەندین شوێنی تری رۆژئاوا و باشوری ئەوروپا ئەمە دووبارە بووەوە لەوانە فلۆرێنس، شاری بورگی هۆڵندا و چەندین شاری فەرەنسا. لەو ناوچانەدا، لە سەدەکانی چواردە و پانزەدا بوژاندنەوەی بازرگانی و کاروباری دارایی و پیشەسازیی سەرەتایی بە ئاستی جیاواز گەشەی کرد. بەڵام بەهۆی خراپی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری لەو شوێنانەدا، لەو قۆناغانەدا گەشەکردنی ئابوری وەکو پێویست بەرەوپێش نەچوو. لەگەڵ ئەوەشدا ئەو چینوتوێژ و هێزە نوێیانە کەم و زۆر بەردەوامیان بەخۆوە بینی و بوونە بناغەیەك بۆ بونیادنانی سیستمێکی بەرفراوانتر<٨ ل٦٦-٧٦>.

هۆكاری شكستهێنانی سیستمی فیودالّی له لادێكاندا

بوژاندنەوەی بازرگانی درزی خستە سیستمی فیودالّی لادێوە

لادێ و بەرهەمهێنانی كشـــتوكالّی لەســـالّەكانی ٥٠٠-١٢٠٠(ز.) لەژێر كۆنترۆڵی فیودالّیزمدابوو. دەوروبەری ٣٠% زەویوزاری كشـتوكالّی (مەبەسـت لە زەویوزاری كشـتوكالّی ئەو زەویانەیە، كە بۆ بەرهەمهێنانی كشــتوكالّی بەكارهێنراون) و ســەرچاوەی ئاوەكان موڵكی كەنیســە بوون، ٦٥% موڵكی فیودالّ و پاشا بوون، تەنها لە ٥% موڵكی جوتیاری بچووك و مامناوەند بوون<٨ ل١١٤>.

ئەو زەویانەی مســكێنەكان بەرهەمیان تێدا دەكرد، بەشــێكی بۆ دابینكردنی پێویســتی ژیانی خۆیان بوو(ئیكتفای زاتی)، بەشــەكەی تری بۆ فیودالّ بوو. بەشــەكەی فیودالّ بۆدابینكردنی پێویســتی خۆیان و بنەماڵە و پیاو و چەكدارەكانی بوو، بەشــێكی تری بە بەرهەمی كشـــتوكالّی تری دەرەكی و بەرهەمی پیشــەیی ئالّوگۆڕی پێكراوە. ســەرەڕای دابینكردنی ئەو پێویســتیانە، داهاتەكانی كەنیســە و فیودالّ بۆ دروستكردنی كۆشك و تەلار و كەنیسەو كڵێسای گەورە و خۆشگوزەرانی و رابواردن و كۆنترۆڵكردنی ناوچەكانیان و بژیوی چەكدارەكانیان بەكارهێنراون. پاشـــا موڵكێكی زۆری هەبووە و داهاتەكانی بۆ خۆی و شازادەكان خەرجكراوە، سەرەڕای ئەوەش باج و گومرگی لە مسكێن و جوتیاری خاوەن موڵكی بچووك و پیشەیی و بازرگانەكان سەندووە. بەشێكی ئەم باجە بۆ خەرجی خۆیی و كۆشک بەكارهاتووە و بەشــەكەی تری بۆ خەرجی سـوپا و دەسـتوپێوەند و كاربەدەسـتانی دەوڵەت بەكارهاتووە. بە پێیی ئەم زانیارانەی سەرەوە بەشێكی زۆر كەمی بەرهەم لە ئالّوگۆڕی بازرگانی ناوخۆ و دەرەكیدا بەكارهاتووە.

دابەشبوونی وڵات بەسەر چەندین ناوچەی دەرەبەگایەتی سەربەخۆوە، بازاڕی بچووك و داخراو و ســنووورداری ئەو كۆمەڵگەیە، رێگربوون لە بوژاندنەوەی بازرگانی و بەســتنەوەی بازاڕ و ناوچەكانی وڵات پێكەوە. بۆئەوەی بازرگانی ببوژێتەوە و بەرهەم زیادبكات، دەبوایە ئەو ســیســـتمە قوفڵدراوە داخراوە بكرێتەوە و ناوچەكانی پێكەوە گرێ بدرێت و پێكهاتە كۆمەڵایەتەكانی كە ٩٠% دانیشـــتوان بوون لـە بـازرگـانـیـدا تێوەبگلێنرێن، ئـەگینـا مـەحـاڵ بوو گۆڕانكـاری گـەورە رووبـدات.

ئەگەرچی زۆربەی بەرهەمە كشتوكالّییەكانی ئەو سەردەمانە بۆ دابینكردنی خواردن و پێویستی هەرە گرنگی زۆربەی خەڵكانی ئەوروپا بوو، نمونەی گەنم و جۆ. بەڵام بوژاندنەوەی بازرگانی دەرەكی و شـــارە بازرگانیەكان لە نیوەی دووەمی ســـەدەكانی ناوەڕاســـتدا، زەمینەیەكی نوێی خولّقاند، ئەویش زیادبوونی خواســتی دەرەكی بوو لەســەر هەندێ بەرهەمی كشـتوكالّی خۆماڵی. لەبەرئەوەی وڵاتەكان پێكەوتەی جوگرافی و كەشـوهەوایان لەیەك جیاواز بوو، هەریەكێك لەوانە هەندێ بەرهەمی كشـتوكالّی

تایبەتی خۆیان هەبوو. بەرهەمی تایبەتی وڵاتەکان بووە هۆکاری زیادبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێواندیاندا.

پێداویستی دەرەکی و خواست لەسەر هەندێ بەرهەم لەزیاد بووندابوو. ئەو خواستە بەشێك لە فیوداڵەکانی چاوچنۆککرد بۆ زیاتر بەرهەمهێنانی ئەو جۆرە بەرهەمانە، چونکە داهاتی زیاتر دەکردن. لەبەرئەوە، ئەوانە بۆ یەکەمجار لە مێژووی سەدان ساڵیاندا، بەئاگاهاتن و کەوتنە خۆیان بۆ زیادکردنی ئەو بەرهەمانە. زەوی زیاتریان بەکاردەهێنا، دارستانیان دەبڕیەوە و دەیانکرد بە زەوی کشتوکاڵی، هەوڵی بەپیتکردنی زەوی و بەکارهێنانی شێوازی نوێتری بەرهەمهێنانەدا.
بێجگە لە فیوداڵەکان، جوتیاری خاوەن مۆڵکی بچووك و هەندێ لە مسکێنەکانیش، بەهۆی پەیدابوونی بازاڕی هەفتانەی شارە نزیکەکانەوە هەوڵی زیادکردنی بەشە بەرهەمەکانی خۆیان دەدا بۆ گۆڕینەوەیان بە بەرهەم و کاڵای تر لەو بازاڕانەدا.

سەرەڕای ئەوەی فیوداڵ لەم ڕێگایەوە دەیتوانی بەرهەمی زیاتر بفرۆشێ، بە هاتنی شتومەکی تازە لە وڵاتەکانی ئەوروپا و خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ئاسیاوە، هەتا دەهات خواستیان لەسەر ئەو جۆرە بەرهەمە دەرەکیانە زیادی دەکرد. بۆ کڕینی ئەو شتانە سەرلەنوێ زیاتر هانیدەدان بۆ زیادکردنی بەرهەمهێنان و داهاتی زیاتر.

بە زیادبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی، هەتا دەهات فیوداڵەکان لە جیاتی ئاڵوگۆڕکردنی کەلوپەل دراویان لە کڕین و فرۆشتندا بەکاردەهێنا. زیادبوونی بەکارهێنانی دراو دوو کاردانەوەی گرنگی لێکەوتەوە: یەکەمیان دامەزراندنی کرێکاری کشتوکاڵی بوو، بە موچەو لەجیاتی بێگار پێکردن. دووەمیان لەجیاتی مسکێن ڕاگرتن، بەپێیی عورفی فیوداڵی، فیوداڵ زەوییەکانی بە پارە بەکرێ دەدا بە مسکێنەکان. ئەم دوو گۆڕانکارییە، بنەماکانی سیستمی فیوداڵی بەرە و لەناوچوون برد، چونکە لە لایەکەوە بێگاری نەدەهێشت و لە لایەکی ترەوە مسکێن ڕاگرتی کەمدەکردەوە.
بەهۆی بوژاندنەوەی ئابوریەوە ژیان و تەندروستی خەڵك باشتر دەبوو، تەمەنیان درێژتر دەبوو و ژمارەیان زیادی دەکرد. زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان پێویستی بە بەرهەمی زیاتر بوو، لە هەمان کاتدا ژمارەی خەڵکی بەرهەمهێنەر زیاتردەکرد، کە سەرلەنوێ بوژانەوەی بازرگانی زیاتری لێدەکەوتەوە و ئەو درزەی کەوتبوە سیستمەکە گەورەتر دەبوو.

بێگومان ئەمانە لەھەمانكاتدا لە ھەموو ناوچە و وڵاتەكاندا وەكو یەك بەڕێوەنەدەچوو، لەھەموو كەرتەكانی بەرھەمھێنانی كشتوكاڵیدا وەك یەك رووی نەدەدا، ئەم گۆڕانكارییە سەدان ساڵی خایاند، تاوەكو توانی رێگە بۆ بازاڕێكی فراوانتر خۆش بكات و ناوچەكان بەیەكترییەوە گرێبدات. لە ھەمانكاتدا ئەم گۆڕانكاریانە داھاتی باج و گومرگی پاشا و دەوڵەتی زیاتركرد، ھەروەھا گۆڕانكاری لە سروشتی چینوتوێژەكانی لادێدا دروستكرد<٨ ل٥٥>.

پیشەسازیی سەرەتایی، سیستمی فیوداڵی لادێی لەناوبرد

وەكو چۆن بوژاندنەوەی بازرگانی دەرەكی و ناوخۆ زەمینەی بۆ لاوازبوونی سیستمی فیودراڵی و زیادبوونی بەرھەمھێنانی ھەندێ بەرھەمی كشتوكاڵی تایبەتی خۆشكرد، بەھەمان شێوە بەرھەمھێنانی پیشەسازیی پێویستی بە كەرەسەی خاوبوو. كەرەسەی خاویش بە بەرھەمی كشتوكاڵی نوێ و زیاتر دابیندەكرا. بەرھەمھێنان لە پێناوی دابینكردنی خواستی بازرگانی دەرەكی و پیشەسازیی سەرەتایی، بووەھۆی زیاتر بەستنەوەی لادێ بە شارەوە و زیادبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە ناویاندا و كردنەوەی بازاڕە داخراوەكان و بەستنەوەیان پێكەوە.

گەشەكردنی پیشەسازیی سەرەتایی و فراوانبونی ژمارەیەكی زیاتر كرێكاری پێویست بوو، كە زۆربەیان خەڵكی لادێ بوون. بەكارھێنانی مسكێنی لادێ لە پیشەسازیی سەرەتاییدا ژمارەی جوتیارەكانی لادێی كەمتر دەكرد، كە لە لایەكەوە دەبووە ھۆی كەمبونەوەی بەرھەمی فیوداڵ و لە لایەكی ترەوە لەبەر كەمبوونەوەی ژمارەیان لای فیوداڵ گرنگتر دەبوون. گرنگبوونی رۆڵی ئەوانە لە بەرھەمھێناندا، پێگەی كۆمەڵایەتیانی بەرزدەكردەوە و توانای فشاریانی زیاتر رووبەڕووی فیوداڵ دەكردەوە، كە ئەوەش لەگەڵ فاكتەرەكانی تردا بنەماكانی سستەمی فیوداڵی لاوازتر كرد.

كەمبونەوەی ژمارەی ھێزی كار لە لادێكاندا، پاڵنەرێكی دروستكرد بۆ داھێنانی تەكنیكی نوێ و رێبازی باشتری بەرھەمھێنانی كشتوكاڵی. ئەمەش خۆی لە خۆیدا زیاتر رێگەی بۆ بەرھەمھێنانی ئامرازی نوێ خۆشكرد، كە ئەویش بە پیشەسازیی سەرەتایی دابیندەكرا. ئەمەش ئەوەندەی تر بازاڕی لادێی زیاتر بە شارەكانەوە بەستەوە

.

بەھۆی زیادبوونی خواست لەسەر بەرھەمی كشتوكاڵی بۆ كەرەسەی خاو و پێویستی بازاڕەكان،

هەروەها کەمبوونەوەی ژمارەی مسکێنەکان لە لادێکاندا، بەشێك لە فیودالەکان کەوتنە خۆیان و گۆڕانکارییان لە شێوەی بەرهەمهێناندا کرد. لە باتی ئەوەی فیودالٚ وەکو جاران مسکێن راگرێ لە زەویەکانیدا، یان زەوییەکانی لە مسکێنەکان وەردەگرتەوە و دەیکردن بە کێڵگەی فراوان و مسکێنەکانی وەك کرێکار بە مووچە دادەمەزراند، یان زەوییەکانی بە کرێ پێدەدان. ئەم کاردانەوەیە لە هەر دوو حاڵەتدا بووە هۆکارێکی تری نەهێشتنی سیستەمی فیوداڵی لادێ.

ئەو فیوداڵانەی کە بەربەرەکانێی ئەو گۆڕانکاریانەیان دەکرد و لەسەر هەمان شێوازی فیوداڵی کۆن بەردەوام دەبوون، لە پاڵ ئەوەی گرفت و توندوتیژی لێدەکەوتەوە، خۆشیان هەتا دەهات لاواز دەبوون و مسکێنیان لەدەست دەچوو، هەروەها داهاتەکانیان کەم دەبۆوە و لە کۆتاییدا بەرە و نابووتبوون دەچوون و موڵکەکانیان بە هەرزان دەفرۆشت بە بورجەوا و خاوەن موڵکی تر، کە ئەوانیش بە شێوازی کەپیتاڵیستی سەرەتایی بەرهەمی کشتوکاڵیان تیادا پەیڕەو دەکرد.

ئەم گۆڕانە تەنها بنەماکانی کۆمەڵگای فیوداڵی تێکنەدەدا، بەڵکو سروشتی کۆمەڵایەتی چینوتوێژەکان و سیستمی بەرهەمهێنانیشی گۆڕی. فیودالەکانی دەکرد بە خاوەن موڵک و مسکێنە نیمچە نائازادەکانی دەکرد بە کرێکاری ئازاد، یان خاوەن موڵکی بچووك. شێوازی بەرهەمهێنانی فیوداڵی بێگاری گۆڕی بە شێوازێکی کەپیتاڵیستی، بەرهەمهێنانی بۆ پێویستی خۆیی گۆڕی بۆ ساغکردنەوە لە بازارەکاندا، بازاڕی تەسکی گۆڕی بە بازاڕێکی فراوانتر، کۆمەڵگەیەك و خەڵکێکی نەخوڵقێنەری گۆڕی بە خوڵقێنەر و مێشککراوەتر

.

بە گەشەکردنی بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی لەشارەکاندا و پێویستی زۆر بە هێزیکار تیایاندا، خەڵکێکی زۆری لە شارەکان کۆدەکردەوە، کە پێویستیان بەخواردن و پێویستی تری لادێ بوو. بە زیادبوونی ئەو پێویستییە، بەرهەمی کشتوکاڵی لادێ زیادی دەکرد، گۆڕانکاریەکان خێراتر دەڕۆیشتن و سیستمی بەرهەمهێنانی فیوداڵی لادێ زیاتر بەرەو لاوازی و لەناوچوون دەچوو.<٨ ل٦٤\٥٢\٥٣>

چی ڕێگەی بۆ بەردەوامبوونی گەشەکردنی کەپیتاڵیزم خۆشکرد؟

ئەو گۆڕانەی کە لە ساڵەکانی ١٢٠٠-١٥٠٠(ز.) لە ڕۆژئاوای ئەوروپا ڕوویدا، دەرئەنجامی پرۆسەیەکی دوور و درێژی سەدەکانی پێشوتر و ڕۆڵی خاسڵەت و فاکتەرە بنچینەییەکان بوو.

لەگەڵ بوژاندنەوەی بازرگانی و دروستبوون و گەشەکردنی پیشەسازیی سەرەتایی و گۆڕانکاری لە بەرهەمهێنان و پەیوەندی بەرهەمهێنادا، چینوتوێژ و هێزی نوێ پەیدابوو. ئەوانە بریتی بوون لە بازرگانە گەورەکان، بۆرجوای خاوەن وەرشەی گەورە، موڵکداری زەویوزاری لادێ، جوتیاری زەوی بەکرێ گر، کرێکار و مووچەخۆری شارەکان، کرێکاری کشتوکاڵی لادێکان. زۆربەی ئەوانە بەهۆی بەرژەوەندی هاوبەشەوە، لە پێناوی بەرهەڵستیکردن لە مافەکانیان و هەوڵدانی بەشداریکردن لە بڕیارە سیاسی و ئابورییەکاندا، خۆیان لە ڕێکخراوی پیشەیی تایبەتیدا ڕێکخستبوو.

ئەو گۆڕانە ئابوری و کۆمەڵایەتییانە کارێکی ئاسان نەبوو، بەڵکو بەناو چەندین کۆسپی سیاسی و یاسایی و بەرهەڵستی پاشا و فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینیدا تێپەڕی. کۆمەڵگەکە هێشتا لەژێر چەتر و کۆنترۆڵی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵی سنووردارداببوو. ئەو چینوتوێژ و هێزە کۆنانە بەخۆشی خۆیان وازیان لەبەرژەوەندی و دەسەڵاتەکانی خۆیان نەدەهێنا، بەڵکو بەرهەڵستی توند و جاری وا هەبوو خوێناوشیان دەکرد.

ئەوەی یارمەتیدەری چینوتوێژ و هێزە نوێییەکان بوو، خاسڵەت و فاکتەرە بنچینەییەکانی فیوداڵی ئەوروپا بوو، دەرەفتی بەشداریکردنیان بوو لە سیستمەکەدا. لە ڕێگەی کارتێکردنی پەرلەمانە ساواکەیانەوە، یان لە ڕێگەی فشارخستنە سەر پاشا و فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینی و هەروەها دۆزینەوەی خاڵی هاوبەش لەگەڵیاندا، توانییان بەسەر ئەو کۆسپانەی لە ڕێگایاندا بوو زاڵبن و گۆڕانکاری لە یاسا و دامەزراوەکانی بڕیاردان و شێوازی بڕیاردانندا بکەن.

ئەم گۆڕانکاریانە، لە هەموو وڵاتانەکاندا وەکو یەك نەبوو، هەروەها لەهەمان کات و بەهەمان خێرایی ئەنجام نەدرا. ئینگلتەرا پێش وڵاتەکانی تر کەوت، ڕۆژئاوی ئەوروپا، پاشان ئینگلتەرا بەدوابیداهات. هەتا چینوتوێژ و هێزە نوێییەکان بە هێزتر بوونایە، هەتا دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیارەکاندا زیاتر بووایە، هەتا دەسەڵاتی پاشا لاوازتربووایە، فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینی کراوەتر بوونایە، ئەو پرۆسەیە خێراتر بەڕێوە دەڕۆیشت و بەردەوامی بەخۆوە دەبینی. لەپاڵ ئەم گۆڕان و ئەو فاکتەرە بنچینەییانەدا، چەندین دیاردە و فاکتەری تر لەکاتی جیاوازدا پەیدا

بوون و کاریان دەکردە سەر ئەو فاکتەرە بنچینەییانە. لەهەندێ شوێن دەبوونە هۆی خێرابوون و ئاسانکردنی پرۆسەکە، بەڵام بە پێچەوانەوە لە هەندێ شوێنی تر دەبوونە هۆی سستبوونی پرۆسەکە.

کاردانەوەی فاکتەری پەتا و ناکۆکی و شەڕوشۆڕ

لەنێوان ساڵەکانی ١٣٥٠-١٤٥٠(ز.)دا، هەندێ رووداوی گەورە بوونە فاکتەری گرنگ لەسەر رێرەوی گۆڕانکاری ئەو کیشوەرە و بەتایبەتی ئینگلتەرا. بەرادەیەك، کە هەندێ پسپۆر ئەو ماوەیە بەخاڵی وەرچەرخان لە پرۆسەکەدا دادەنێن. چەند قەیرانێکی گەورە رووبەرووی ئەوروپا بۆوە، کە بوونە هۆی کەمبوونەوەی ژمارەی دانیشتوان، وەستانی بەرهەمهێنان و گەشەکردنی ئابوری و سستبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی. ئەوانەش بریتی بوون لە:

ـ بڵاوبونەوەی تاعون ١٣٤٨-١٣٤٩<٣٦ ل١٥٩\٢ ل٩٨>.

ـ شەڕی سەد ساڵەی نێوان ئینگلتەرا و فەرەنسا ١٣٣٧-١٤٥٣<٨ ل٦\٣٦ل١٦٢>

ـ راپەڕینی جوتیاران لە ئینگلتەرا ١٣٨١، لە فەرەنسا ١٣٥٨<٨ ل٦٠\ ٢ ل١٨٥>

-شەڕی ناوخۆی ئینگلتەرا ١٤٥٥-١٤٨٥<٨ ل٥٧\ ٢ ل١٨٤>

بەهۆی شەڕ و نەخۆشییەوە، یەک لەسەر سێی دانیشتوانی ئەوروپا کەمیکرد. لە ئینگلتەرا بەهۆی تاعونەوە ملیۆن و نیوێک کەس مردن، ژمارەی دانیشتوانی وڵاتەکە لە ٤ ملیۆنەوە بوو بە دوو ملیۆن و نیو. بەهۆی ئەو شەڕانەوە سەرەڕای ئەوەی کوشتارێکی زۆر، برسێتی، وێرانکاری و تاڵانی شار و گوند و کێڵگەکانی لێکەوتەوە، زەرەرێکی زۆر بە ژێرخانی ئابوری وڵاتەکان گەیشت، ئەم قەیرانانە کاردانەوەی جیاوازیان بەسەر وڵاتەکانی ئەوروپادا هەبوو. لەوڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ئەوروپا، بەهۆی توندرەوی زیاتر و تاکڕەوی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری، بەهێزی دەسەڵاتی ناوەندی پاشاکان و بەهێزی فیوداڵ و رەقیی دەسەڵاتی ئایینی کەنیسەی ئۆرسۆدۆکسی و لە هەمانکاتدا لاوازیی مسکێن و بازرگان و بۆرجوا، ئەو قەیرانانە هێندەی تر ئەو سیستمەی توندرەوتر و تاکڕەوتر کرد. لە جاران زیاتر دەستیان خستە بینەقاقای مسکێن و کاری مردووەکانیشیان بە زیندووەکان دەکرد و باجی زیاتریان لێدەسەندن. زیاتر لە جاران کەوتنە گیانی بازرگان و کەپیتاڵیستی سەرەتایی و باج و گومرگ و سەرانەی زیاتریان لێدەستاندن و زیاتر لە جاران کۆنترۆڵیان دەکردن و دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا بۆ نەڕەخسا. بێگومان ئەمانە بوونە هۆی لاوازبوونی جموجۆڵی بازرگانی و بەرهەمهێنانی پیشەسازیی سەرەتایی و سستی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ و خاوبوونەوەی پرۆسەی چاکسازی.

ئیسپانیا بەڕادەی رۆژهەڵاتی ئەوروپا سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری تاکڕە و و توندڕەو نەبوو، دەسەڵاتدارەکان وەکو ئەوێ بەهێز نەبوون، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هێندە دەسەڵاتیان هەبوو، کە بتوانن رێگە لە چاکسازی و گۆرانگاری بگرن، بەڕادەیەك، کە ژمارەی دانیشتوان و گەشەکردنی ئابوری دوای ئەو قەیرانانە بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ نەگەیشتەوە ئاستی کۆنی خۆی. پاشا و ئۆرۆستۆکراتی ئەو وڵاتە بۆ زیادکردنی سامان و داهاتەکانیان لە باتی رێگەدان بە چاکسازی و گەشەکردنی ئابوری و سیاسی ناوخۆ، روویان کردە گەڕان بەشوێن سەرچاوەی نوێ لە دەرەوەی سنووری وڵاتەکەیان.

لەبەرئەوەی زۆربەی شەڕەکانی نێوان فەرەنسا و ئینگلتەرا لەسەر خاکی فەرەنسا روویدا، وڵاتەکە زیاتر لە شوێنەکانی تر وێران بوو، بەرهەمهێنان و ژێرخانی ئابوری فەرەنسا زیانێکی یەجگار زۆری پێ گەیشت. ئەمەش بوو بەهۆی کەمبوونەوەی داهاتی دەوڵەت و لاوازبوونی پاشا و نارەزایی و بێزاربوونی سوپا و بەرهەمهێنەرەکان. دەرئەنجامی ئەوە، بووەهۆی زیاتر چاکسازی و سەرلەنوێ بوژاندنەوەی بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی. ئەو وڵاتە بەراورد لەگەڵ ئینگلتەرا، سیستمی بەڕێوەبردنی زۆر توندڕەوتر و تاکڕەوتر بوو، لەبەرئەوە ئەو پرۆسەیە بە خاوتر بەرەو پێشەوەچوو، توندوتیژی زیاتری بەخۆوەبینی.

لە ئینگلتەرا، ئەو قەیرانانە کاردانەوی پێچەوانەی هەبوو، کە رێگەی بۆ چاکسازی زیاتر و گەشەکردنی ئابوری خۆشکرد. لەو وڵاتە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر بوو، دەسەڵاتی پاشا لاوازتر بوو. پاشا زیاتر ناچاری داهاتەکانی باج و گومرگی بازرگان و سەرمایەدارە سەرەتاییەکان بوو. لێرە، گواستنەوەی بەشێك لە بەرهەمهێنانی پیشەسازیی سەرەتایی خوری بۆ لادێکان، پێگەی کۆمەڵایەتی و بزووتنەوەی جوتیارانی بەهێزترکرد، بەشێکی زۆری بنەمای سیستمی فیوداڵی لادێی لە لەناوبردبوو.

ئەگەرچی لە ئینگلتەرا قەیرانانەکان سەخت و نالەبار بوون، بەڵام دابەزینی مووچەی کرێکان لە شارەکاندا، باشبوونی داهات و گوزەرانی جوتیارەکان لە لادێکاندا، هەروەها لاوازی فشاری پاشا و کەمبوونەوەی باج لەسەریان، بەرهەمهێنانی زیاترکرد و بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی بە هێزتر

کرد. هەموو ئەمانە بوونە هۆکاری بەهێزبوونی ئەو چینوتوێژ و هێزە نوێیانە و زیادبوونی ڕۆڵیان لە کۆمەڵگەدا.

بزووتنەوەی جوتیارانی فەرەنسا و ئینگلتەرا، لە پێناوی زیاتر سوودوەرگرتن بوو لەو گۆڕانکاریانەی لە باری بازرگانی و بەرهەمهێنانی لادێکاندا رووی دابوو، بزووتنەوەیەك، بوو لە پێناوی نەهێشتنی ئەو یاسا و بنەما فیوداڵی و کۆسپانەی کە ڕێگر بوون لە گەشەکردنیان و خۆشگوزەرانیان. بەڵام لەگەڵ ئەمانەشدا ئەو بزووتنەوانە هەموو کاتێک ڕۆڵیان پۆزەتیڤ نەبوو.
زۆرجار سەرکردایەتی ئەو بزووتنەوانە دەکەوتنە دەستی توێژێکی توندڕەو و تاکڕەوەوە، کە کردەوەکانیان لە باتی سوود گەیاندن بە جوتیارەکان و بەدیهێنانی ئامانجەکانیان زیانی پێدەگەیاندن. توندوتیژی و کوشتن و تاڵانکردن و سوتاندنی ماڵ و کۆشك و تەلار و کێڵگە و بێستانی لێدەکەوتەوە. ئەو سەرکردانە زۆرجار بۆ دابەشکردنی راو و ڕووت، لەناو خۆیاندا دەکەوتنە کوشتنی یەکتری. فیوداڵ و پاشاکانیش بە هەمان شێوە رووبەڕوویان دەبوونەوە و زۆرجار کۆمەڵکوژی و بە کۆمەڵ گواستنەوەی جوتیارەکان و ماڵ وێرانی ودەربەدەربوون و مردن و هەژاریی لێدەکەوتەوە.
لەگەڵ ئەوەی ئەو بزووتنەوانە شکستیان هێنا و سەرنەکەوتن، بەڵام کاردانەوەی باشیان هەبوو، چونکە ترسیان خستە دڵی پاشا و فیوداڵەکان. ئەوان ناچاردەبوون چاکسازی لەیاسا و بڕیارەکاندا بکەن، کە بە سوودی مسکێنەکان و ڕێگەخۆشکردن بۆ گەشەکردنی ئابوری دەگەڕایەوە.

وەك پێشتر باسمانکرد، لاوازیی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەت و پاشا، بەهێزیی فیوداڵەکان و دەسەڵاتی ئایینی و ململانەکانی نێوانیان، بە درێژایی سەدەکانی ناوەڕاست سوودبەخش بوو بۆ بوژاندنەوەی بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی و گۆڕانکاری لە سیستمی فیوداڵی و دروستبوونی چینوتوێژ و هێزی نوێ، بەبێ ئەو زەمینەیە رەنگە لەو قۆناغەدا ئەو گۆڕانکاریانە سەریان نەگرتایە.
بەڵام لە کۆتایی ئەو سەدانەدا لە گەڵ گەشەکردنی بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتاییدا، هەمان ئەو خاسڵەتانە بوونە کۆسپ لە ڕێگەی ماننەوە و بەردەوامبوونی ئەو گەشەکردنە. مانەوە و گەشەکردنی بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی پێویستی بە بازاڕێکی کراوەی پێکەوە بەستراو بوو، بازاڕێك کە لە هەموو وڵاتەکەدا هەمان سیستمی باج و گومرگ و دراوی هەبێت، بە ئاسانی خەڵك و کاڵا لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر جێگەگۆڕکێ بکەن، پێویستی بە سەقامگیری و پاراستنی ماڵ و موڵکی خەڵك بوو، پێویستی بە ڕێگەوبانی باش و چەندها پێویستی تر بوو. ئەرك و کارێکی واگەورە بە وڵاتێکی پارچە پارچە و بێ هێز و فرە دەسەڵاتدار نەدەکرا. ئەو پاشا و دەوڵەتە لاوازانە چیتر سوودبەخش نەبوون بۆ ئەو پێویستیی و گۆڕانکاریانە، بەڵکو بوونە کۆسپێکی گەورە لە ڕێگەیدا.
ئەم زەمینەیە بە پێچەوانەی جارانەوە، پێویستی بەبوونی دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێز بوو، کە بتوانی

وڵاتێکی بەیەکەوە بەستراو بونیادبنێت. بۆ یەکەمجار لە مێژوودا پێداویستی دەوڵەتی نەتەوایەتی دروست بوو. لێرەدا ئینگلتەرا پێش وڵاتەکانی تری رۆژئاوای ئەوروپا هەنگاوی بۆ دروستبوونی دەوڵەتی ناوەندی بەهێز و پێکەوە بەستراونا.

لە ساڵەکانی ١٤٥٥-١٤٨٥، بۆ ماوەی سی ساڵ لە ئینگلتەرا لە نێوان دوو بنەماڵەی جیاوازی پاشاکاندا شەڕ بەرپا بوو، کە وڵاتەکەیان لەبەینی خۆیاندا کردبوو بە دوو بەشەوە. ئەمە بە شەڕی گوڵەباخەکان ناسراوە. شەڕەکە بە سەرکەوتنی لایەکیان کۆتاییهات و کۆنترۆڵی تەواوی وڵاتەکەی کەوتە دەست و تەواو دەسەڵاتی فیوداڵی ناوچە جیاوازەکانی لاوازکرد و دەسەڵاتی ناوەندی پاشای بەهێزکرد. ئەمە وڵاتەکەی بەیەکەوە بەستەوە و بوو بە فاکتەرێکی نوێ بۆ گەشەکردن و بوژانەوەی بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی

.

لەگەڵ گۆڕانکاری لە سیستمی فیوداڵی ئەروپای رۆژئاوادا، دەسەڵاتی ئایینی کەنیسەی کاسۆلیك ململانێ و دووبەرەکی تێکەوت. قوتابخانەی پرۆتستانت پێیدا بوو، کە بەهۆیەوە سیستمی توندڕەوی کەنیسەی کاسۆلیک لاواز بوو، کۆنترۆڵ و توانای جارانی نەما و شل بوو بۆ رازی بوون بە چاکسازی لە موڵك و سەرچاوەی داهاتی کەنیسەدا. لێرەدا پاشای ئینگلتەرا بەهۆی ئەو بەهێزبوونەوەیەوە، لایەنگیری کەنیسەی پرۆتستانتی کرد، لە بەرامبەردا هەموو موڵکەکانی کەنیسەی کاسۆلیکی خستە ژێر دەستی خۆوە

.

بازرگان و فەریکە کەپیتاڵیستەکانی ئینگلتەرا، لەم کارەدا پشتگیری تەواوی پاشایانکرد. ئەمەش لەگەڵ ئەوەی دەسەڵاتی پاشا و دەوڵەتی ناوەندی بەهێزتر کرد، لە هەمانکاتدا پێگەی چینوتوێژە نوێیەکانی بەهێزترکرد و دەرفەتی بەشداریکردنیانی لە پەرلەماندا زیاترکرد، هەروەها کۆسپی لە بەردەم گەشەکردنی ئابوری کەمتر کردەوە و وڵاتەکەی لەسەر بنەمانی نەتەوایەتی زیاتر پێکەوە بەستەوە.

گۆڕانی باڵانس لە دەریای سپی ناوەڕاستدا

قوستەنتەنیە(ئەستەنبول)، کە پایتەختی دەوڵەتی بیزەنتی بوو، لە ساڵەکانی ٤٠٠-١٤٠٠(ز.) لە رۆژهەڵاتەوە گرنگترین سەنتەری شارستانی و بازرگانی و کەلتوری سەر بە ئەوروپا بوو. دەروازەیەکی گرنگ بوو کە ئاسیا و خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ئەوروپای پێکەوە دەبەستەوە. ژمارەی

دانیشـــتونی نزیکەی یەك ملیون بوو. لە هەمان کاتدا جێگەی بەرهەمهێنانی کەلوپەلی گرانبەها و نایابی وەکو قوماشـــی ئاوریشـــم، گوڵدانی جوان، کەلوپەلی زێر و زیو، یاقوت و زمروت بوو، کە داخوازی ئۆرستوکراتی ئەوروپا و خۆرهەڵاتی ناوەڕاستی دابیندەکرد.<٨ ل١٩>

ململانێی سەختی نێوان کەنیسەی کاسۆلیکی و ئۆرسۆدۆکسی تەنها سروشتێکی ئایینی نەبوو، بەڵکو لە ناوەرۆکدا زۆرانبازی بوو بۆ کۆنترۆڵی ئەو دەروازە ئابوریە گرنگە و بازاڕ و داهاتەکانی. کەنیسەی رۆما بۆ ئەو مەبەســـتە چەندین هەڵمەتی خاچ پەرســـتانەی کردبووە ســـەریان. ســـاڵی ١٢٠٤(ز.) بە داگیرکردنی شـــارەکە کۆتاییهات. ئەمە لە پاڵ قەیران و ململانێکانی ناوخۆیانەوە، بێزەنتێکانی تەواو لاوازکرد، کە بەهۆی ئەوەوە دواتر ساڵی ١٤٥٣(ز.)، عوسمانیەکان توانیان داگیری بکەن و ناوەکەی بگۆرن بە ئەستەنبول و بیکەن بە پایتەختی خۆیان. بەمە، ئەوروپیەکان سەنتەرێکی بازرگانی گرنگیان لە رۆژهەڵاتی دەریای سپی ناوەڕاستدا لەدەستدا<٣٦ ل١٤٢>

.

دەوڵەتی عوســـمانی لەدوای کۆنترۆڵکردنی قوســـتەنتەنییە، دەســـەڵاتی لە رۆژهەڵاتی ئەوروپا و خۆرهەڵاتی ناوەڕاســـت و باکوری ئەفریقا تا دەهات بەهێزتر بوو. لەو رێگایانەوە توانی کۆنترۆڵی بازرگانی تەواوی دەریای ســـپی ناوەڕاســـت بکات. جیهانی ئەوســـا بریتی بوو لە ئاســـیا و ئەفریقا و ئەوروپا. جومگەی بازرگانی نێوانی هەرسێکیان کەوتە دەستی عوسمانیەکان. عوسمانییەکان بەمەشەوە نەوەستان، بەڵکو لە کۆششی بەردەوامدا بوون، بۆ زیاتر فراوانکردنی سنوورەکانیان و هێرشکردنە سەر رۆژهەڵاتی ئەوروپا، کە بەوەش بوونە هەڕەشـــەیەکی گەورە لەســـەر هەموو کیشـــوەرەکە. لە بەرئەوەی رێگەی بازرگانی رۆژهەڵاتی ئاسیا و ئەفریقاش بە رێگە وشکانیەکانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانیدا دەڕۆیشت، بازرگانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ئاسیای ئەوروپییەکان کەوتە ژێر رەحمەتی ئەو دەوڵەتەوە. دەوڵەتی عوسمانی بوو بە ئیمپراتۆتێکی زلهێز و بەهێزترین دەوڵەتی جیهان. دەوڵەتەکانی ئەوروپا لەو زەمینەیەدا دوو رێگەیان لەبەردەمدا بوو، یەکەمیان رووبەروو بوونەوەی ئەو دەوڵەتە و هەوڵدانی پچڕینی بەشـــی خۆیان بوو لە کۆنترۆڵکردنی ئەو ناوچانە و ئاڵوگۆڕی بازرگانییدا. بەڵام لەبەر بچووکی و لاوازیی ئەو دەوڵەتانە بە بەراورد لەگەڵ دەوڵەتی عوســـمانی، ئەو کارە دەبووە هۆی شـــکســـتهێنانیان و لەدەســـتچونی ئەوەی کە هەشـــیان بوو. دووهەمین رێگە، پشـــتکردن بوو لەو دەوڵەتە و گەشـــەپێدانی ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان وڵاتەکانی کیشوەرەکە و گەڕان بەشوێن سەرچاوەی سامانی نوێ بوو لە پشت دەریاکانی باشوور و رۆژئاوادا. بەمجۆرە ئەوان پشـــتیانکردە دەوڵەتی عوســـمانی و وازیان لێهێنا خەریك بێت بە فتوحات و

شەڕوشۆڕەکانی لە ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا و شوێنەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا.

ئەو دەوڵەتە ئەوروپییانەی، کە هەندێ گۆڕانکاری لە بنەمای ئابوری و سیاسیاندا روویدا بوو، زیاتر کەوتنە کاروباری بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی و بەردەوامبوون لە چاکسازیدا، کە ئەمەش بوو بەزەمینەیەکی لەبارتر بۆ گۆڕانکاری مەزنتر. ئەوانی تر، کە هێشتا سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵی تیایاندا بەهێز بوو، کەوتنە گەڕان بەشوێن سامانی گرانبەهای نوێ لە پشت دەریاکانەوە.

دۆزینەوەی رێگەی دەریا بۆ هیندستان

لەکاتێکدا دەوڵەتی فیوداڵی پورتوگال، کەشتی رەوانەی دەریاکان دەکرد، بە مەبەستی دۆزینەوی سامان و سەرچاوەی زێڕ و زیو، ساڵی ١٤٩٨ لە رێگەی کەنار دەریای باشوری ئەفریقاوە، (راس الرجاء الصالح)، رێگەی دەریا بۆ هیندستان و رۆژهەڵاتی ئاسیا دۆزرایەوە<٣٦ ل١٧٢>.

دۆزینەوەی ئەم رێگەیە، کاردانەوەی جیاوازی بۆ سەر ئەوروپا و جیهانی ئەوسا هەبوو. گرنگتریان ئەوە بوو، کە ئەوروپیەکان بێ گەڕانەوە بۆ دەوڵەتە زلهێزەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست توانییان راستەوخۆ بازرگانی لەگەڵ هیندستان و رۆژهەڵاتی ئاسیا بکەن. دەوڵەتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست فشاری سیاسیان دەخستە سەر دەوڵەتە ئەوروپییەکان و باج و سەرانە و گومرگێکی زۆریان لێدەسەندن، کە خەرجی بازرگانەکانی زیاتر دەکرد و دەبووە هۆی گرانبوونی کەلوپەل و زەحمەتبوونی فرۆشتنیان. لەگەڵ ئەمانەشدا ئەم رێگە نوێیە گواستنەوەی کەلوپەلی ئاسانتر و خێراتر و هەرزانتر کرد. سەرەڕای ئەوە رێگە ئاویەکان زۆر سەقامگیرتر بوون. وەکو رێگە وشکانیەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، هەمان ترسی چەتە و تاڵانی و هێرشی خێڵەکانی لەسەر نەبوو، پێویستیان بەوە نەدەکرد بەرتیلێکی زۆر بدەن بە هەندێ خێڵ و کاروانچی بۆ پاراستنی کاروانەکانیان

.

ساڵەکانی ١٥٠٠-١٦٠٠(ز.)، رۆژهەڵاتی ئاسیا و هیندستان، گرنگ بوون و سەرچاوەی بەرهەمی بازرگانێکی زۆربوون، بەتایبەتی بەهارات و قوماشی لۆکە. بۆئەوەی بتوانن باری کەشتییەکانیان زیاتربکەن و خەرجیی گواستنەوە هەرزانترکەن، پورتوگال و وڵاتەکانی تریش پاپۆری گەورەتریان

دروســـتکرد. ئەو پاپۆڕانە تەنها نەبوونە هۆکاری بوژاندنەوەی بازرگانی دەرەکی لەگەڵ ئاســـیا، بەڵکو بوونەهۆی زیـادبوونـی قـەبـارە و کـەمبوونـەوەی خەرجیی بـازرگـانـی هـەرێمـایـەتی نێوان وڵاتـەکـانـی ئـەوروپـا، بـەتـایبـەتیش بـەرهـەمـی کێش قورســـی وەکو دانـەوێڵـە و دار و تـەختـە، بووە هۆکـاری زیـاتر گەشـــەکردنی پیشـــەســـازیی ســـەرەتایی و کاروباری دارایی و بەرفراوانبوونی بازاڕەکان و گرێدانیان بەیەکترییەوە.

لەسەرەتادا پورتوگال بەهۆی بەهێزی لە کەشتیوانیدا، ڕۆڵی سەرەکی لە بازرگانی لەگەڵ هیندستاندا دەبینی. بەڵام لەبەرئەوەی ســـاڵەکانی ١٥٠٠-١٧٠٠، هۆڵندا ســـەنتەری بازرگانی و کاروباری دارایی بوو، بۆماوەی دوو ســـەد ســـاڵ ئەو وڵاتە جڵەوی بازرگانی ئەو ڕێگایەی کەوتە دەســـت. (کومپانیای هۆڵندی هیندی رۆژهەڵات) ئەو بازرگانیەی بەڕێوەدەبرد. ئەمەش بووەهۆی خڕبوونەوەی کەپیتالێکی ســـەرەتایی گەورە لە دەســـتی بازرگانەکاندا، کە ســـاڵانە بەڕێژەی ١٨% زیادیدەکرد. ئەو کۆمپانیایە لەسەرەتادا موڵکی ژمارەیەك بازرگانی هۆڵندی بوو، بەڵام لەگەڵ گەورەبوونیدا بەشێکی کۆمپانییەکەیان فرۆشـــت بە هەندێ بازرگانی وڵاتانی تر. ئەمە ســـەرەتایەك بوو بۆ دامەزراندنی کۆمپانیای پشـــکدار و فرەخاوەن.

لە نێوان ســاڵەکانی ١٥٠٠-١٨٠٠، گەشـەکردنی کۆمپانیا بازرگانیەکانی ئینگلتەرا بەچەند قۆناغێکدا تێپەڕبوون. هەتا ســـاڵی ١٧٠٠ کۆمپانیاکانی ئینگلتەرا لەژێر چەتری کۆمپانیا هۆڵندییەکان کاریان دەکرد، بەڵام دوای ئەو ساڵانە جڵەویان گرتە دەستی خۆیان

.

لەسەرەتادا هەر بازرگانێکی ئینگلیز کۆمپانیای تایبەتی خۆی هەبوو، بە کەپیتاڵی خۆی کاری دەکرد و کڕین و فرۆشـــتنی خۆی بەڕێوە دەبرد. لەگەڵ کۆمپانیەکانی تر، تەنها لە ڕێکخســـتنی ڕێگە و بان و کاروباری گواســـتنەوە هاریکارییان هەبوو. ئەمە لە زۆر ڕووەوە زیانبەخش بوو. کۆمپانیاکە کەپیتاڵێکی بچووکی بەدەســـتەوە بوو، لەهەمانکاتدا قەبارەی بازرگانی کەم بوو، خەرجیی زۆر و قازانج و داهاتی کەم بوو. کارکردن بەم شـێوەیە کەپیتاڵی بەهێز نەدەکرد و توانای گەشـەکردنی کۆمپانیاکەی سـنووردار دەکرد. ســـەرەڕای ئەوەش ئەم کۆمپانیایانە لەبەر بچووکی و لاوازییان توانای دامەزراندنی ژمارەیەکی زۆر کرێکاریان نەبوو، کە بە هەمیشـەیی کاریان بۆ بکەن. لەبەرئەوە کرێکار هەمیشـە لەژێر رەحمەتی بازرگانیدا بوو، توانای خۆڕێکخستن و گۆڕانکاری نەبوو.

ســـاڵەکانی ١٦٠٠(ز.) دوای ســـەد ســـاڵ کارکردن بەو شـــێوەیە، چاکســـازیی لەو کومپانیایانەدا دەستپێکرد. بازرگانەکان کەپیتاڵەکانیان لە کۆمپانیایەکی پشکداری هاوبەشدا یەك دەخست. ساڵی جارێك هەر بازرگانە بەقەدەر رێژەی پشـــکەکەی قازانجی خۆی دەردەکرد. ئەمە قازانجی بازرگانەکانی زیاتر کرد، بەڵام لەبەرئەوەی قازانجەکانیان دەردەهێنا، کەپیتاڵی کۆمپانیەکان زیادی نەدەکرد و کۆمپانیاکە لەوە زیاتر گەشەی نەدەکرد. بەتێپەڕبوونی سەد ساڵی تر، ساڵەکانی ١٧٠٠(ز.) دیسانەوە چاکسازییەکی تریانکرد. بازرگانەکان بەشی هەرە زۆری قازانجەکانیان لە کۆمپانیەکاندا دەهێشتەوە و بۆ بەهێزکردنی کومپانیەکە و گەشـــەکردنی بەکاریاندەهێنا. (کۆمپانیای بەریتانی هیندی رۆژهەڵات) گەورەترین و بەهێزتریان بوو. ئەمە بووە خاوەن کەپیتاڵکی گەورە و لەلایەن حوکومەتی بەریتانیاوە مۆنۆپۆڵی بازرگانی دەرەکی ئاسیای پێدرابوو.

ئەم کۆمپانیایە رۆڵی بازرگانی ئینگلتەرای لە ئەوروپا و جیهان بەهێزتر کرد. لەپاڵ چالاکی ئابوریاندا لە هیندستان، کەوتنە دەستوەردان لە کاروباری سیاسی و بەڕێوەبردنی ئەو وڵاتە، کە دەبووە هۆی نـاڕەزایی هـاونیشـــتـمانـەکـانـی و گرژی و نـاســـەقـامـگـیری لـە وڵاتـەکـەدا. لەسەرەتادا ئەو کومپنیایە کاری بازرگانی بەهارات و هاوردەکردنی قوماشی لۆکەی هیندستانی بۆ ئەوروپا دەکرد. بەڵام لەدواتردا بەهۆی ئەوەی لەپاڵ پیشەســازیی ســەرەتایی خوریدا، وەرشـــەکانی ئینگلتەرا دەستیان بە بەرهەمهێنانی قوماشی لۆکەش کرد، کەوتنە هێنانی لۆکەی هیندستان بۆ کەرەسەی خاوی ئەو پیشەسازییە لە ئینگلتەرا. بەوە ئینگلتەرا سەرەڕای هەناردەکردنی قوماشی خوری، دەستی کرد بەفرۆشتنی قوماشی لۆکە بە ئیسپانیا و پورتوگال وهۆڵندا، لە بەرامبەردا زێری لێوەردەگرتن. بە هاتنە ناوەوەی زێڕێکی زۆر بۆ وڵاتەکە، دراوی ئینگلتەرا بەهێزتر بوو لە دراوی وڵاتەکانی تر.<٨ ل٩٠>

دۆزینەوەی جیهانی نوێ

دۆزیینەوەی جیهانی نوێ(ئەمەریکای باکوور و باشـــوور) رووداوێکی گرنگ بوو لە مێژووی مرۆڤایەتیدا و کاردانەوەی گرنگی هەبوو لەســـەر وڵاتەکانی ئەوروپا و پرۆســـەی گەشـــەکردن و بڵاوبوونەوەی کەپیتاڵیزم لە جیهاندا . کەشتییەکانی ئیسپانیا لە گەڕانیاندا بەشوێن سامان و زێڕ و زیو، ســـاڵی ١٤٩٢ لە دورگەکانی هیندی رۆژئاوا دابەزین و لەو رێگەیەوە جیهانی نوێیان دۆزییەوە. ئەو کیشـوەرانە بەهۆی گۆڕانکاری سـروشـتییەوە لە جیهانی کۆن دابرابوون. لەگەڵ ئەوەشـدا مرۆڤایەتی

له‌ناوچانه گه‌شه‌ی كردبوو. به‌هه‌مان شێوه‌ی جیهانی كۆن، له‌وێش ٥٠٠٠ ساڵ پێش مه‌سیح شۆڕشی كشتوكاڵی و نیشته‌جێبوون روویدابوو، چه‌ندین شارستانی گه‌وره‌ی سه‌ره‌تاییان بونیادنابوو، له‌وانه هیندییه سووره‌كانی ئنكا ١٥٣٣-١١٠٠(پ.ز) ، هیندییه سوره‌كانی مای ١٠٠٠-٨٥٠(پ.ز)<٣٦ ل١٨٨،١٨٤\ ٢ ل١٤٣>،

كه ئیسپانییه‌كان گه‌یشتنه ئه‌وێ، به‌هه‌مان شێوه‌ی خۆرهه‌ڵاتی ناوه‌راست شارستانییه‌ته كۆنه‌كانی ئه‌وانیش له‌ناوچووبوون. له‌و سه‌رده‌مه‌دا ئه‌مه‌ریكای باشور و به‌شێك له ئه‌مه‌ریكای باكور، كه مه‌كسیكی ئه‌مڕۆیه، چه‌ندین ده‌وڵه‌تی پاشاگه‌ری ده‌وڵه‌مه‌ندی خاوه‌ن سامانی زێڕ و زیوی تێدابوو. به‌شه‌كانی تری باكوری ئه‌مه‌ریكا، وه‌كو ئێستای كه‌نه‌داو ولایه‌ته یه‌كگرتوه‌كانی ئه‌مه‌ریكا، له چاو شوێنه‌كانی تردا چۆڵه‌وانی بوو، ژماره‌یه‌كی زۆر كه‌م دانیشتوانی تیادا ده‌ژیا و خاوه‌ن سامانی زۆر نه‌بوون. له‌به‌رئه‌وه ئیسپانییه‌كان مه‌كسیك و ئه‌مه‌ریكای باشوریان داگیركرد و پاشا و ئۆرۆستۆكراته‌كانیان تاڵان كرد و سامانه‌كانیان لێسه‌ندن و بۆ پاشای ئیسپانیایان ره‌وانه‌كرد. سه‌ره‌رای ئه‌وه، پاشاكانی هیندییه سووره‌كانیان خسته ژێر ده‌سه‌ڵاتی خۆییانه‌وه و به‌هه‌مان سیستمی به‌رێوه‌بردنی تایبه‌تی سیاسی و ئابوری ئه‌وان ناچاریانكردن، كه به‌رده‌وامبن له په‌یداكردنی سامانی زیاتر بۆیان<٢ ل٢٥٨>.

هه‌ر وه‌ك چۆن په‌تای تاعون و مردنی ژماره‌یه‌كی زۆر له دانیشتوانی ئه‌وروپا، بوو به فاكته‌رێك بۆ گه‌شه‌كردنی ئابوری هه‌ندێ وڵات بۆ نموونه ئینگلته‌را، به‌ڵام دواكه‌وتنی رۆژهه‌ڵاتی ئه‌وروپا و ئیسپانیا. به‌هه‌مان شێوه تاڵانكردنی جیهانی نوێ و هێنانی سامانێكی یه‌كجار زۆری زێڕ و زیوی به‌لاش بۆ ئه‌وروپا، كاردانه‌وه‌ی جیاوازی له‌سه‌ر ئه‌و وڵاتانه هه‌بوو.

پاشا و ده‌سته‌بژێری ده‌سه‌ڵاتداری ئۆرۆستۆكراتی ئیسپانیا، له‌باتی به‌كارهێنانی ئه‌و سامانه زۆره له ئاوه‌دانكردنه‌وه‌ی وڵات و گه‌شه‌پێدانی بازرگانی و پیشه‌سازیی سه‌ره‌تایی، بۆ زیاتر خۆشگوزه‌رانی خۆیان به‌كاریان ده‌هێنا، دروستكردنی كۆشك و ته‌لاری گه‌وره و جوانتر، كه‌نیسه‌ی پر نه‌خشونیگار، به‌هێزكردنی سوپا و رازیكردنی ده‌ستوپێوه‌نده‌كانیان. سامانێكی زۆریان بۆ هاورده‌كردنی شتومه‌كی زۆری ده‌ره‌كی به‌كارده‌هێنا. به‌شێكی ئه‌و سامانه‌یان ده‌كرد به قورگی هه‌ندێ توێژی كۆمه‌لایه‌تی خواره‌وه بۆ رازیكردن و ده‌مكوتكردنیان. ئه‌و خه‌ڵكانه‌یان وا لێده‌كرد، كه له‌باتی به‌رهه‌مهێنان، چاوه‌روانی ده‌ستی ئه‌وان بن و پشتگیریكردنیان بۆ خۆیان مسۆگه‌ر بكه‌ن. ئه‌وانه بۆیه به‌و شێویه ره‌فتاریان ده‌كرد، چونكه له به‌رژه‌وه‌ندیاندا نه‌بوو سیستمی به‌رێوه‌بردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵ گۆرانكاری تیادا رووبدات.

هاتنی ئه‌و سامانه زۆره بۆ ئه‌وروپا، به‌كارهێنان و خواستی له‌سه‌ر كه‌لوپه‌ل زیاتر كرد. له ساڵه‌كانی

١٥٠٠-١٦٠٠(ز.) ئەو خواستە بووەهۆی بەرزبوونەوەیەکی بێئەندازەی نرخ، بەڕادەیەك کە ناویان لێنا شۆڕشی نرخ. لە ئیسپانیا نرخەکان ٤ هێندە بەرزبوونەوە، هۆڵندا ٣، ئینگلتەرا ٢،٥ و ئیتاڵیا ٢ هێندە...

لە کاتێکدا ئەو سامانە لە ئیسپانیا تەنها زیادبوونی خواست و بەرزبوونەوەی نرخی کەلوپەل بوو، لە ئینگلتەرا بە پلەی یەکەم بووە هۆی زیادبوونی بەرهەمهێنان، گەشـــەکردنی بازرگانی و بەرهەمی پیشەسازیی سەرەتایی و کشتوکاڵی.

لە ئینگلتەرا وەکو ئیســپانیا ســامانێکی زۆر نەکەوتە دەســتی خەڵکەوە، لەبەرئەوە بە هەمان ڕێژە نرخەکان بەرزنەبۆوە. لەگەڵ ئەوەی لەو وڵاتەدا نرخەکان ٢،٥ هێندە زیادیانکرد، بەڵام بە هەمان ڕێژە مووچەی کرێکاران و مووچەخۆرانی تر زیادی نەکرد، لەبەرئەوە خەڵکی ئەوێ گوزەرانی ژیانیان خراپتر بوو. بەڵام چونکە مووچەخۆرەکانی ئەو وڵاتە وەکو ئەوانەی ئیســـپانیا فێری پارەی بەلاش و تەمەڵی نەکرابوون، ناچاربوون بەڕەنجی شـــانی خۆیان هەرچۆنێ بێت ژیان بەڕێوەبەرن. بەرزبوونەوەی نرخ و زیادنەبوونی مووچەکان بە هەمان ڕێژە لە ئینگلتەرا، بووە هۆی قازانجێکی یەکجار زیاتر بۆ کەپیتاڵیستە سەرەتاییەکانی ئەو وڵاتە

.

کەپیتاڵیســتە ســەرەتاییەکانی ئینگلتەرا، بەشــێوازی ئۆرۆســتۆکراتەکانی ئیســپانیا ئەو قازانجانەیان بەکارنەهێنا بۆ دروســتکردنی کۆشــك و تەلار و کەنیســەی گەورە و ژیانی ســەڵتەنەت، بەڵکو کەپیتاڵی کومپانیەکانیان پێبەهێزکرد و وەبەرهێنانی تازەیان لە کۆمپانیا و پرۆژەی نوێدا پێکرد.

راســـتە ئەمە بووە هۆکاری بێدەرامەتی و هەژاربوونی کرێکارانی ئەو وڵاتە، بەڵام لە هەمان کاتدا بووبەهۆی مانەوەی کارەکانیان و فراوانبوونی دەرفەتی کاری نوێ و زیادبوونی ژمارەیان و بەهێزبوونی ڕێکخراوەکانیان، کە بناغەی بەهێزیان بۆ گۆڕانکاری مەزنتر دروســـتکرد.

لە کاتێکدا بەرزبوونەوەی نرخی کەلوپەل لە قازانجی جوتیاری دەوڵەمەند و خاوەن مۆڵکە بچکۆلەکانی لادێکانی ئینگلتەرا بوو، قازانجیان ٢،٥ هێندە زیادیکرد، بەهەمان شێوە لە بەرژەوەندی ئەو خاوەن زەویانەدا نەبوو، کە زەویان بەکرێ دەدا بەو جوتیارانە. چونکە لەگەڵ ئەوەی قازانجی جوتیارەکان زیادیکرد، خاوەن زەوییەکان بەهۆی یاساوە، نەیاندەتوانی کرێی زەوی لەسەریان زیادبکەن. بەهۆی زیادبوونی خەرجی ئەو خاوەنزەویانە و نەگۆڕانی داهاتەکانیان، زۆربەیان توشـــی قەیرانی ئابوری بوون و ڕووبەڕووی نابوتبوون بوونەوە. نابوتبوونی ئەوانە دەرگای بۆ کڕینی ئەو زەویانە لەلایەن کەپیتاڵیستە سەرەتاییەکان و بونیادنانی کێڵگەی گەورەی بەرهەمهێنان و دامەزراندنی کرێکاری

کشتوکاڵی تیایاندا کردەوە. ئەم پرۆسەیە کوتەکێکی تریدا بە پاشمەوەکانی بنەماکانی فیوداڵیزم و رێگەی بۆ بە کەپیتاڵیستکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی خۆشکرد<٨ ل٩٦>.

بازرگانیکردن بە کۆیلە

لەو ساڵانەدا کە ئیسپانیا و پورتوگال لە بواری کەشتی و کەشتیوانیدا بەهێزبوون و توانیان جیهانی نوێ و رێگەی نوێی هیندستان بدۆزنەوە، ئینگلتەرا لەو بوارەدا لاواز و بێتوانا بوو. بەڵام لەدوای بوژاندنەوەی ئابوری ئەو وڵاتە، سەد ساڵ دوای ئەوان توانی هەندێ کەشتی رەوانەی ئەمەریکای باکور، ئێستای ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بکەن و داگیری بکەن و بیکەن بە کۆڵۆنی خۆیان.
بەهۆی زیادبوونی دانیشتوانی ئەورپاوە، لەناوچوونی بنەماکانی سیستمی فیوداڵی لادێکان و پێویستبوون بە ژمارەی کەمتری جوتیار لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا، هەروەها نائارامی ژیان و گەڕان بەشوێن ژیانێکی باشتردا، ئەمەریکای باکور بوو بەدەرفەتێك بۆ خەڵك و ژمارەیەکی زۆر لێیان کۆچیان بۆ کرد. جێنشینبوونی ئەوانە لەو شوێنەدا، بوژاندنەوەی ئابوری لێکەوتەوە و خواست لەسەر هێزی کاری خەرج سووك زیادیکرد<٢١ ل٩٦>.

لەو سەردەمەدا سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری کۆیلایەتی باڵی بەسەر ناوەڕاست و باشوری ئەفریقادا کێشابوو. چەندین دەوڵەتی بچووک و گروپ و تاقم لە ململانە و یەکترکوشتندابوون و خەڵکی بێ دەسەڵاتیان راودەکرد و دەیانکردن بە کۆیلە. هەندێك لەو کۆیلانەیان لە بەرهەمهێناندا بەکاردەهێنا و بەشێکیان وەک چەکدار رادەگرت بۆ راوکردنی کۆیلەی تر، بەڵام زۆربەیان دەفرۆشتن بە دەوڵەتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و باکوری ئەفریقا و ئەوروپا<٥٣، کۆیلایەتی لە ئەفەریقا>.

خواست لەسەر هێزی کاری هەرزان لە ئەمەریکای باکور، بوو بە دەرفەتێکی باش بۆ هەندێ کۆمپانیای بازرگانی ئەوروپای رۆژئاوا و لە پێش هەموویانەوە ئینگلتەرا، کە ئەو کۆیلانە لە ئەفریقا بکڕن و لە ئەمەریکای باکور و باشور بیانفرۆشنەوە. لە بەرامبەر کڕینی ئەو کۆیلانە لە تاقم و دەسەڵاتدارەکانی ئەفریقا، چەکێکی زۆریان پێ دەفرۆشتن. ئەم ئاڵوگۆڕە بازرگانییە لە لایەکەوە پیشەسازیی چەك و بازرگانی ئینگلتەرای دەبوژاندەوە. لە لایەکی ترەوە ئەو دەسەڵاتدارانەی ئەفەریقای

بەهێزتر دەکرد و ئاســـانتر دەیانتوانی کۆنترۆڵی ئەو خەڵکە بێدەســـەڵاتە بکەن و بیانکەن بەکۆیلە و بیانفرۆشن<٣٦ ل١٧٦>.

ئەو کۆمپانیایانە لەبەرامبەر فرۆشتی کۆیلە لە ئەمەریکا، بەهەرزان شەکریان لەوێ دەکڕی و دواتر لە بازاڕەکانی ئەوروپا و شــوێنەکانی تری جیهان ســاغیان دەکردەوە. بازرگانیکردن بە کۆیلە قەبارە و قازانجی بازرگانی ئینگلتەرای یەکجار زیادکرد. لەو ســـەردەمەدا ئەو بازرگانییە زیاتر لە 30% کۆی هەموو بازرگانی ئینگلتەرا بوو.

بازرگانیکردن بە کۆیلە، لەســـەرەتادا رۆڵی لە بەهێزکردنی بنەماکانی کەپیتاڵیزم و بەتایبەتی گەشـەکردنی ئابوری ئینگلتەرا هەبوو. بەڵام دواتر ئەو بازرگانییە بوو بە کۆسـپێك لە رێگەی کامڵبوون و گەشـەکردنی ئەو سیستمە نوێیەدا. کەپیتاڵیزم پێویستی بە بازاڕی ئازاد و خەڵك و کرێکاری ئازادبوو کە توانای بیرکردنەوە و دەرفەتی گەشەکردنی لەبەردەمدابێت. چالاک و بلیمەت بێت لە گەشەکپێکردنی تەکنیك و بەرهەمهێناندا، پاڵنەری هەبێت بۆ کارکردن و داهێنان. هەتا رادەیەك بژێوی ژیانی باش بێت و هێندە مووچە و توانای ئابوری هەبێت، کە بتوانی بەرهەمی کومپانیە کەپیتاڵیســـتەکان بە بەردەوامی بکڕێت. بە پێچەوانەوە سیستمی کۆیلایەتی رێگربوو لەوە. کۆیلەکان ئازاد نەبوون و دەرفەتی فێربوون و گەشـــەکردنیان نەبوو. لەهەمان کاتدا چونکە بەکارهێنانی کۆیلە لە بەرهەمهێناندا بووەهۆی دابەزینی مووچەی کرێکاران، زۆربەی خەڵك دژی کۆیلایەتی وەستانەوە.

لەساڵەکانی ١٧٠٠دا لە ئینگلتەرا بەیاسا بازرگانیکردن بە کۆیلەوە قەدەغە کرا. دوای زیاتر لە سەد ساڵ، لەکۆتایی ساڵەکانی ١٨٠٠دا لە ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاش، لەدوای شـەڕێکی ناوخۆیی خوێناوی، سیستمی کۆیلایەتی قەدەغەکرا<٣٦ ل٢٩٣>

بازرگانیکردن بە کۆیلە، بێجگە لە ئەوەی سـروشـتێکی نامرۆڤایەتی هەبوو، هەر وەکو پەتای تاعون کاردانەوەی جیاوازی هەبوو لەسەر وڵاتان. لەو وڵاتانەی کە سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری پلۆرالیزمتر تیایاندا بەرێگەوە بوو، نمونەی ئینگلتەرا، دواتر ولایەتە یەکگەتوکانی ئەمەریکا، بۆ ماوەیەك بوو بە فاکتەرێکی یارمەتیدەر بۆ گەشـــەکردنی ئابوری، بەڵام ئەو بازرگانییە بووە هۆکاری

بەهێزبوونی سیستمی کۆیلایەتی لە ئەفریقا و بە هێزبوونی دەسەڵاتدارە تاکڕەو و توندڕەوەکانی و دواکەوتنی ئابوری و هەژاری دانیشتوان<٢ ل ٢٥٠>.

بەهۆی خاسڵەتی جیاوازەوە لە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستەوە، ئەوروپا و خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ڕێبازی گەشەکردنی جیاوازیان گرتەبەر، کە هەتا ڕادەیەك لەیەکتر دووری خستنەوە، بەڵام هەتا ئەم گۆڕانکاریانەی دواتر هێشتا بەهۆی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و ڕێگە بازرگانییەوە، پێویستی زۆریان بەیەك هەبوو. گۆڕانکارییەکانی دواتر، گۆڕینی باڵانس لە دەریای سپی ناوەڕاستدا، دۆزینەوەی جیهانی نوێ و ڕێگەی دەریایی هیندستان، ڕێبازی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ئەوروپای زیاتر لەیەك دوورخستەوە، بۆ ماوەی زیاتر لە دوو سەد ساڵ کاردانەوەیان لەسەر یەکتر کەمیکرد.

شۆڕشی سیاسی و یاسایی لە ئینگلتەرا

لەگەڵ هەموو ئەو گۆڕانکاریەی لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا بەسەر بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی و بنەماکانی سیستمی فیوداڵی لادێ و شارەکانی رۆژئاوای ئەوروپادا هات، هێشتا کۆسپی زۆر لە رێگەی گەشەکردندا مابوو. هێشتا سیستمی فیوداڵی و دەسەڵاتی پاشاکان و ئۆرۆستۆکرات و دەسەڵاتی ئایینی باڵی بەسەر هەموو بوارەکانی ئەو کۆمەڵگایانەدا کێشابوو. ئەو سیستمە کۆنە، چینوتوێژە دەسەڵاتدارە کۆنەکان بە خۆشی خۆیان و بەئاسانی وازیان لە بەرژەوەندیی ئابوری و مۆنۆپۆڵی دەسەڵاتیان نەدەهێنا. ئەوەی هەتا ئەوسا کرابوو، دەستپێکردنی تێکشکاندنی سیستمە کۆنەکە و پەیدابوونی چینوتوێژی نوێ و زەمینە خۆشکردن بوو بۆ گشەکردن و جێگیرکردنی تەواوی ئەو سیستمە نوێیە.

ئەگەرچی ئینگلتەرا هەنگاوێك لە پێش وڵاتەکانی تری رۆژئاوای ئەوروپاوە بوو، لە ساڵەکانی ١٤٠٠(ز.)دا و بۆ سێ سەد ساڵی تریش، شێوازی بەرهەمهێنانی پیشەسازیی کەپیتاڵیستی سەرەتایی تیایدا بەردەوام بوو. ئەو شێوازی پیشەسازییە بێجگە لە شارەکان لە بەشێکی زۆری لادێکاندا پەیڕەو دەکرا. کەپیتاڵیستی سەرەتایی، کەرەسەی خاوی لای وەرشەکان یان جوتیارانی لادێ دادەنا، ئەوانیش لە ماڵەکانی خۆیاندا و بەئامرازی سادەی بەرهەمهێنانی خۆیان، بەپێی خواست و داوای ئەوان بەرهەمیان ئامادە دەکرد. لە بەرامبەردا ئەویش هەقدەست، یان مووچەی پێدەدان، ئەو بەرهەمانە دواتر لە رێگەی بازرگانە گەورەکانەوە ساغدەکرانەوە.

لەبەر لاوازی و نەبوونی کەبیتاڵی پێویست شێوازی کەپیتاڵیستی سەرەتایی، تا چەندین سەدە، وەک خۆی مایەوە. خەرجیی بەرهەمهێنانی پیشەسازی لە دوو بواردا بەکاردەهێنرا. یەکەمیان بۆ دابینکردنی شوێن و ئامرازی بەرهەمهێنان، وەکو کارگە و مەکینەی پێویست و چاکردنەوە و گەشەپێکردنیان. ئەمە کەپیتاڵێکی زۆری پێویست بوو، چەندین ساڵی دەویست هەتا ئەو کەپیتاڵە ئەهاتەوە دەستی خاوەنەکەی. هەروەها بەهۆی نائارامی باری سیاسی و بازاڕەوە، هەمیشە ئەوانە ترسی لە دەستچوونیان هەبوو. دووهەمینیان بۆ کڕینی کەرەسەی خاو، مووچەی کرێکاران، خەرجی گواستنەوە و فرۆشتن بەکاردەهات. ئەمەیان کەپیتاڵێکی هێندە زۆری پێویست نەبوو، مووچە و هەقدەستی کرێکارەکان پێشەکی نەدەدرا و ماوەیەکی هێندە دوور و درێژی پێویست نەبوو بۆ سەرلەنوێ گەڕانەوەی کەپیتاڵەکە بۆ دەستی خاوەنەکەی، لەبەرئەوە مەترسی لە دەستچوونی سەرمایە کەمتر بوو. شێوازی بەرهەمهێنانی پیشەسازیی سەرەتایی، لە سەرەتادا هەنگاوێکی گەورەبوو بۆ پێشەوە و

سیستمی پیشەیی قوفڵدراوی هەڵوەشاندەوە. بەڵام دواتر لەبەر پەرشوبڵاوی وەرشەی بەرهەمهێان، ڕێگەی دووری گواستنەوە، زەحمەتی کۆنترۆڵکردنی چەندایەتی و چۆنایەتی بەرهەمەکان، نا شارەزایی کرێکار و خراپی ئامرازی بەرهەمهێنان، چیتر ئەو شێوازی بەرهەمهێنانە توانای دابینکردنی پێویستیەکانی ئەو بازارە فراوانە نوێیەی ئەوروپا و جیهانی نەبوو. ئەو شێوازە لە دوای ساڵەکانی ١٥٠٠(ز.)وە بوو بە کۆسپ لە ڕێگەی گەشەکردنی بەرهەمهێنانی پیشەسازی و بوژاندنەوەی زیاتری بەرهەمهێنان و بەهێزبوونی کەپیتاڵیستە سەرەتاییەکان و بازرگانەکاندا. سەرەڕای ئەوە، ئەو سیستمە ڕێگربوو لە باشتربوونی خۆشگوزاری کرێکار و پێشکەوتنیان. ئەو کرێکارانە بەهۆی تەکنیکی کۆن و شێوازی کارکردنی نالەبارەوە کارەکانیان زۆر قورس بوو، ماوەی کارکردنی ڕۆژانەیان درێژ بوو، کات و جێگەی پشوودان و حەسانەوەیان نەبوو، هەروەها بەهۆی بەرزبوونەوەی نرخ و کەمی مووچەوە بەزحمەت گوزەرانیان دەکرد. سەرەڕای ئەمانە، ئەو کرێکارانە لەبەر پەرشوبڵاوییان دەرفەتی خۆرێخستنیان کەمبوو لە ڕێکخراوی پیشەییدا، کە لە ڕێگەیانەوە بتوانن مافەکانیان بپاریزن و فشار بخەنە سەر دەسەڵاتدار و خاوەنکار<٨ ل١٠٩>.

لەوسەردەمەدا دەسەڵاتی فیوداڵی پاشایەتی، مۆنۆپۆڵی بازرگانیی ناوخۆ و دەرەکی و پیشەسازیی نوێی گرنگی بە توێژی سەرەوەی بازرگان و کەپیتاڵیستی سەرەتایی سەربەخۆی سپاردبوو. ئەوانە دەست و پێوەند و گوێرایەڵی فیوداڵ بوون و لە پەرلەماندا ڕووبەڕووی هەموو گۆڕانکارییەك و چاکسازییەك دەوەستانەوە.

ئەو مۆنۆپۆڵە ڕەنگە لەسەرەتای پەیدابوونی پیشەسازیی سەرەتایی و بەهێزکردنی پیادەی ئینگلتەرا لە ئەوروپا بۆ ماوەیەك سودبەخش بوبێت، بۆ گەشەکردنی بەرهەمهێنان لە وڵاتەکەدا، بەڵام دواتر لەبەر زیادبوونی خواست و داوای بازاڕ لەسەر بەرهەمی نوێ و هەروەها زیادبوونی دەسەڵاتی ئەو توێژە و مۆنوپۆڵکردنی بازاڕ و ڕێگرتن لە بەشداریکردنی خەڵکی تر لە وەبەرهێنان و پرۆژە و پیشەسازی نوێدا، بەپێچەوانەوە مۆنۆپۆڵی ئەوانە بووە کۆسپێکی گەورە لە ڕێگای گەشەکردنی بەرهەمهێناندا.

زەویە کشتوکاڵییەکان هەتا ئەو کاتە بەپێی یاسا و عورفی فیوداڵی، موڵکی فیوداڵ بوون و پشتا و پشت بۆیان مابوەوە. لەبەرامبەردا دەبوایە فیوداڵ لەکاتی پێویستدا پشتگیری ئابوری پاشا بکات و لە کاتی شەڕدا هێزی چەکداری بۆ دابینکات. لەبەر بوونی ئەو یاسا کۆنانە، فیوداڵ بەبێ ڕازیبوونی پاشا بۆی نەبوو زەوییەکەی بفرۆشێت، کرێی زەوی لەسەر جوتیار زیادبکات، یان جوتیار لەسەر زەویەکەی دەربکات و خۆی بەکاریبهێنێت، چونکە جوتیار مافی میراتی هەبوو لە بەکارهێنانی ئەو پارچە زەویەدا. ئەمانە ڕێگربوون لە بەیەکەوە لکاندنی ئەو پارچە زەویانە و دروستکردنی کێڵگەی گەورە و

دامەزراندنی کرێکاری مووچەخۆری کشـــتوکاڵی تیایاندا و زیادکردن و گەشـــەپێکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی.

ئەگەرچی پێویسـتێکی زۆر بە زەوی کشـتوکاڵی پەیدابیوو، بەڵام پاشـا ڕێگەی نەدەدا ئەو دارسـتانانە بکرێن بە موڵکی تایبەتی و کێڵگەی گەورەی بەرهەمهێنان، چونکە زۆربەی دارســـتان و لەوەڕگاکان بەپێیی ســیســتمی فیوداڵی موڵکی پاشـــا بوون، کە ئەویش بە بەرژەوەندی خۆی نەدەزانی ئەو موڵك و سامانەی لە دەست بچێت.

لەو ســاڵانەدا ٢٠% زەوی کشـــتوکاڵی موڵکی جوتیاری بچووك بوو، ٢٠% ئەو زەویانە بوو، کە جوتیارەکان بە پێیی یاســـا لە خاوەن موڵک بەکرێیان دەگرت، ٤٠-٦٠% ئەو زەویانە بوون، کە مسکێنەکان بە نایاسایی لە مەلاکەکان بەکرێیان دەگرت. ئەمانە ژیانێکی نائارام و پاشەڕۆژێکی نەزانراو رووبەڕوویان دەبۆوە. ســاڵ بە ســاڵ ســەنەدی زەوییەکان لەگەڵ نوێ دەکرایەوە و نەیاندەزانی ســاڵی داهاتو چی چاوەڕوانیان دەکات. هەتا ئەوســـا، فیوداڵ مافی یاســـایی هەبوو بێگاری بە مســـکێن بکات، ئەیتوانی لە بەکرێدانی ئەو زەویانە پەشـیمان بێتەوە و وەکو جاران بیانکەتەوە بە مسـکێن، بۆیان هەبوو بەپێی یاسا کۆنەکان سەرەڕای کرێی زەوی، ڕێژەیەك لە داهاتی فرۆشتنی بەرهەمیشیان لێبستێنن<٨ ل١١٥>.

هەموو ئەمانە کۆسپی گەورە بوون لە بەردەم بەرفراوانکردن و گەشـەکردنی بەرهەمی کشـتوکاڵیدا، ڕێگر بوو لـە تێکشـــکـانـدنی تـەواوی فیوداڵ و بـەکـارهێنـانی هێزوتوانـای چینوتوێژەکـانی کۆمـەڵگـە بەشێوەیەکی کاریگەر. مانەوەی ئەو یاسا کۆنانەی لادێ بەردەوامی دەدا بە دەسەڵاتی بێسنووری پاشا.

لە لادێکاندا سەرەڕای مانەوەی یاسا و عورفە کۆنەکان، پاشا لەسەر حسابی زۆربەی زۆری خاوەن موڵکەکان، پشـــتگیری تاقمێك لە خاوەن مۆڵکە گەورەکانی نزیك خۆی دەکرد و چەندین ئیمتیازی گەورەی پێدەدان، لەبەرامبەردا ئەوانیش لە پەرلەماندا پشـتگیریی تەواوی مانەوەی دەســەڵاتی پاشـــا و هێشـتنەوەی یاسا کۆنەکانیان دەکرد. ساڵەکانی ١٦٠٠(ز.) پاشا لەدوای سەرکەوتنی بەسـەر هەندێ لە فیوداڵی رکابەری، دەستی بەسەر زەویوزاریاندا گرت و بەهەرزان فرۆشتیەوە بە موڵکدارە گەورەکانی نزیك خۆی. ئەمەش لە جاران زیاتر دەســـەڵاتی ئابوری ئەوانەی بەهێزکرد و ڕۆڵیانی لە پەرلەماندا بەهێزتر کرد.

ململانێی لە نێوان دوو ڕێبازی دژواردا

ســـاڵەکانی ١٥٠٠(ز.) ڕۆژئاوای ئەوروپا کەوتە دووڕیانێکەوە، کە دوو ڕێگەی لەبەردەمدا بوو. یەکەمیان بەردەوامی بوو لە ململانێی سیاسی و هەوڵدان بۆ چاکسازی زیاتر و نەهێشتنی ئەو کۆسپانەی لە ڕێگەی گەشـەکردندا بوو. دووهەمیان مانەوە و سـەرلەنوێ زیندووبوونەوە و بەهێزکردنی سیسـتمی بەڕێوەبردنی سـیاسـی و ئـابوری فیوداڵی و لـەدەسـتچوونی دەسـتکـەوتـە گـەورەکـان بوو. ئەگەرچی ئینگلتەرا لەچاو شـوێنەکانی تری ئەوروپا گۆڕانی زیاتری بەسـەردا هاتبوو، بەڵام سـاڵی ١٥٥٣(ز.) بەهۆی ئەو فاکتەرانەی سـەرەوە و ئەو زەمینە نالەبارەوە، سـەرلەنوێ دەسـەڵاتی ڕەهای پاشایەتی توانی خۆی بۆ ماوەی نزیکەی سەد ساڵی تر بسەپێنێتەوە. پەرلەمان تەنها لەسەر داوای پاشا بەپێی خواسـت و پێویسـتییەکانی ئەو بۆ زیادکردنی باج و گومرگ پشـتگیری سـەربازی و شـەڕ کۆدەبۆوە.

بەڵام لـەبەرئـەوەی گۆڕانکاری گەورە لە بازاڕی جیهان ڕوویدا بوو، بنەماکانی فیوداڵی لادێ و پیشـەیی شکستی هێنابوو، بەرهەمهێنانی سەرمایەداری سەرەتایی گەشـەی کردبوو، چینوتوێژ و هێزی کۆمەڵایەتی بەهێز پەیدابوو، سـسـتەمی فیوداڵی لە ئینگلتەرا توانای هەسـتانەوەی نەمابوو، پاشـا سـەرلەنوێ وەکو سـەرەتاکانی سـەدەکانی ناوەڕاسـت نەیدەتوانی هەتا سـەر دەسـەڵاتی ڕەهای خۆی بسەپێنێ.

ساڵەکانی ١٦٤٠(ز.) لە ئینگلتەرا ململانێیەکی توندوتیژ لەنیوان دەسەڵاتی پاشایەتی و ڕکابەرەکانی دەسـتپێکرد و شـەڕێکی ناوخۆی چەندین سـاڵەی لێکەوتەوە. ئەمەش وایکرد، کە پاشـا سـەر لەنوێ پێویستی بە باجی زیاتر و پشتگیری سەربازی بێت. بۆ دابینکردنی ئەوانە هەتا دەهات پاشا زیاتر مل بۆ داواکـاریـەکـانـی بـازرگـان و کـەپـیـتـاڵـیسـت و مـەلاکـەکـان بـدات. بەهۆی ململانێی توندی نێوان پاشا و ئەوانەوە لە پەرلەماندا، ساڵی ١٦٨٩(ز.) چەندین بڕیاری یاسایی و سیاسی گرنگدرا، کە لەو وڵاتە بەشۆڕشی شکۆدار(گلۆریا) ناسراوە. ساڵەکانی ١٦٤٢-١٦٥١ و ١٦٨٩(ز.)، گۆڕانکاری مـەزن لـە سـیسـتمی بـەڕێوەبردنی سـیـاسـی ئـەوڵاتـەدا جێگیر بوو.

ئەو گۆڕانکارییانە بەهۆی ئەوەوە نەبوو، کە چینوتوێژی خاوەن بەرژەوەندی جیاواز بەخۆشـی خۆیان لە ڕێگەی ڕێککەوتن و سـازانەوە هەرلایەنێك بەشـێك لە داهاتی ئابوری وەربگرێت و چەند پۆسـتێکی بەرزی پێببەخشـرێت، بەڵکو بەرهەمی ململانێیەکی دوور و درێژی سـەخت بوو لە نێوان ئەوانەدا، کە تیایدا هەرلایەك دەیویست یاسا و بڕیار و پلانەکان، چۆنیەتی بڕیاردان و دامەزراوەکانی

کۆمەڵگە بەجۆرێك داڕێژرێت، کە لە خزمەتی بەرژەوەندی خۆیدابێت<٥٢،شۆڕشی شکۆدار١٦٨٨>.

گرنگترین دەستکەوتی ئەو شۆڕشە بریتی بوو لە دیاریکردن و کەمکردنەوە و سنووردانان بۆ دەسەڵاتی پاشا. لەکۆندا پەرلەمان تەنها مافی بڕیاری قەبارە و ڕێژەی باجی هەبوو، پاشا بە هەوەسی خۆی ئەو داهاتانەی بەکاردەهێنا و هیچ دامەزراوەیەك، یان کەسێك نەبوو بتوانێت لێپرسینەوەی لەگەڵ بکات. پێشتر پاشا تاکڕەوانە بڕیاری سیاسی و شەڕ و یاساکانی ئەدا. بەڵام دوای ئەو شۆڕشە، پەرلەمان مافی ئەوەی پێدرا، کە لە دانانی یاسا و لێپرسینەوەی پاشا بەشداربیکات. مافی پەرلەمان لە دیاریکردنی دەسەڵاتەکانی پاشادا، هەنگاوێکی گرنگ و ڕێخۆشکەر بوو بۆئەوەی ئەو دامەزراوەیە دواتر بتوانێت بڕیاری زیاتر بدات و چاکسازی گەورەتر بەدی بهێنێ. شۆڕشی شکۆداری ئینگلتەرا لە ساڵەکانی دواتردا ڕێگەی بۆ چەندین چاکسازی سیاسی و یاسایی تر لەو وڵاتەدا خۆشکرد، بۆنموونە:

- کەمبوونەوەی مۆنۆپۆڵکردن و بەشداریکردنی ژمارەیەکی زیاتر لە خەڵك لە کاروباری ئابوریدا.

- پاراستنی موڵکوماڵی هەموو تاکێك و چۆنێتی بەکارهێنانی.

- ڕێگەی یاسایی بۆ خەڵکێکی زیاترخۆش بوو، کە بەئازادی و بەخواستی خۆیان کار هەڵبژێرن .

ـــــ لەدوای ئەو شۆڕشەش تەنها ٢% هاوڵاتیان مافی هەڵبژاردنی پەرلەمانیان هەبوو، کە زۆربەیان خاوەن موڵکە گەورەکان بوون. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ماف درایە هاوڵاتیان، کە خواست و پێشنیاز و داواکاری خۆیان بنێرن بۆ پەرلەمان. ئەگەرچی ئەوە مافی بەشداریکردنی ئەوانەی نەدەدا لە بڕیارەکانی پەرلەماندا، بەڵام ڕێگەی بۆ ئەوە خۆشکرد، ژمارەیەکی زیاتر لە خەڵك کاربکەنە سەر بڕیاردان.

ــ پێشتر زۆربەی پێکهاتەکانی پەرلەمان دژی باجدان دەوەستانەوە، چونکە پاشا داهاتی باجی بە پێی بەرژەوەندی دەستەبژێری دەسەڵاتدار بەکاردەهێنا. بەڵام دواتر بڕیاری چۆنیەتی بەکارهێنانی باجەکان لە پاشا سەندرا و کەوتە دەست پەرلەمانەوە و ئەو داهاتانە بۆ ئاسانکاریکردنی گەشەکردنی بەرهەمهێنان بەکاردەهێنران، بۆیە بە پێچەوانەی جارانەوە زۆرینەی پەرلەمان لەگەڵ باجدانی زیاتر بوون.

ـــــ پێشتر چینوتوێژە نوێیەکان و پەرلەمان دژی بەهێزکردنی دەسەڵاتی دەوڵەتی ناوەندیی بوون، چونکە دەوڵەتی فیوداڵی پارێزگاری سیستەمی بەرهەمهێنانی داخراوی لادێ و پیشەیی فیوداڵی و بازاڕی بچووکی داخراوی دەکرد و هەوڵی دەدا گەورەترین ڕێژەی باج و سەرانە لە خەڵکی بسەنێت و بۆ خزمەتی خۆی و دەستەبژێری دەسەڵاتدار و شەڕوشۆڕ بەکاریبهێنێت. بەڵام دواتر لەگەڵ گۆڕانی

پێکهاتەکانی پەرلەمان و گەشـــەکردنی رۆڵیدا، لەگەڵ بەهێزبوونی دەســـەڵاتی ناوەندی دەوڵەت بوون، چونکە ئەوە دەبووەهۆی یەکخستنی سەرانسەری وڵاتەکە و بەستنی بازاڕەکانی پێکەوە و ئاسانکاری بۆ گەشەکردنی بازرگانی و پیشەسازی. لەکۆندا دامودەزگای دەوڵەت و بەڕێوەبردنی وڵات لەسەر بنەمای فیودالێزم بوو، بۆیە دەوڵەتەکە سروشتێکی فیودالی هەبوو، بەڵام دواتر بە نەمان و لەناوچونی ئەو بنەما فیودالیانە و پەیدابوونی بەرژەوەندی هاوبەش لە نێوان ناوچەکانی وڵاتەکەدا، ئەو دەوڵەتە سـروشـتێکی نەتەوایەتی بەخۆوە گرت.

- رێگە بۆ پەیدابوونی بازرگانی و پیشەسازی لە بواری نوێدا خۆشبوو.

- رێگە بۆ کردنەوەی بانک و ئاسانکاری لە کاروباری دارایی و قەرزدان بۆ ئەوانەی دەیانویست بە پرۆژە و دانانی کۆمپانیا هەستن خۆشبوو.

ـــــ چاکسـازی لە دامەزراوەکانی دەوڵەتدا، لەرێگەی زیادکردنی بازنەی چالاکییەکانیەوە و دانانی فەرمانبەرانی باشتر، رێگرتن لە گەندەڵی و ئاسانکردنی کاروباری خەڵك .

ـــــ دانانی خەڵکی شـارەزا و کارامە لە پۆستەکانی دەوڵەتدا، لەباتی دانانی خەڵک لە سـەر بنەمای ناسیاوی و لایەنداری و خزمایەتی.

ـــــ ئاسانکاریکردن بۆ ئەوکەسانەی خەریکی داهێنان(ئیختراعات) بوون و هەروەها پاراستنی مافیان لە خاوەندارێتی و چۆنیەتی بەکارهێنانی ئەو داهێنانە.<٢ ل١٩١>

شۆڕشی پیشەسازی لە ئینگلتەرا

شـــۆڕشـــی شـــکۆدار و یاســـا نوێیەکان و چالاکی پەرلەمان و میکانیزمی حوکمرانی، زەمینەی بۆ گەشـەکردنی بێ سنوور و هەمەچەشـنەی ژێرخانی ئابوری و بەرهەمهێنان خۆشـکرد، لەو پرۆسـەیەدا چینوتوێژە نوێیـەکـان دەســـتیـان کرایـەوە و لـە هـەمـوو بوارەکـانـدا کـەوتنـە جموجۆڵ و چـالاکی. ئـەمـە بورکانێکی ئەوتۆی لە کۆمەڵگەکەدا تەقاندەوە، کە لەهەموو مێژووی کۆنی مرۆڤایەتیدا وێنەی نەبوو. ئەو گۆڕانکارییە مەزنانە لە جیهاندا بەشۆڕشی پیشەسازی ناسراوە.

ئەم شـــۆڕشـــە کاردانەوەی لەهەموو بوارەکاندا هەبوو. دۆزینەوەی هێزی هەڵم و بەکارهێنانی لە مەکینەی هەڵمی پاپۆر و راکێشـانی فارگۆنی شـەمەندەفەردا، شـۆڕشـێکی لە گواسـتنەوەی کەلوپەلدا بەرپاکرد، هەروەها هەموو ناوچەکانی بەیەکترییەوە بەســـتەوە. لەلایەکەوە قەبارە و قورســـایی باری زیاترکرد، لەلایەکی ترەوە کاتی گواستنەوەی کەلوپەل و خەرجی گواستنەوەی کەمکردەوە. بەهۆی ئەو گۆڕانکاریانەوە لە دوای ســالّی ١٧٠٠(ز.)ەوە ئینگلتەرا جڵەوی بازرگانی جیهانی کەوتەدەســت . گەڕان بەدوای دەرهێنانی کانزای منیراڵ و بەکارهێنانیان لە پیشـــەســـازیی دروســـتکردنی مەکینە و ئامرازی بەرهەمهێناندا ڕیگای بۆ شورشێکی تەکنیکی خۆشـکرد. بەمیکانیکردنی پیشـەسازیی قوماشـی لۆکە زۆر کریکاری پێویسـت نەبوو، پرۆسـەی بەرهەمهێانی خێراتر و ئاسـانتر و هەرزانترکرد. ئەمە جڵەوی سـەرکردایەتی ئەو پیشـەسـازییەی لە هیندسـتان دایە دەسـت ئینگلتەرا، بازاڕەکانی جیهانی لەو بوارەدا خستە دەست کومپانیای ئینگلیزەکانەوە، ئەمەش شـکسـتی بە پیشـەسـازیی سـەرەتایی قوماشـی لۆکەی هیندسـتان هێنا. پێشـتر هیندسـتان قوماشـی بە ئینگلتەرا دەفرۆشـت، بەڵام بەم گۆڕانکارییە ئەو وڵاتە بووە سەرچاوەی کەرەسەی خاوی لۆکە بۆ پیشەسازیی ئینگلتەرا<٣٦ ل٢٥١>.

هیندستان هەتا ساڵەکانی ١٧٠٠(ز.) پێشکەوتوترین و گەورەترین بەرهەمهێنەری قوماشی لۆکەبوو، لەوێوە ئەو بەرهەمانە هاوردە دەکرا بۆ ئەوروپا و ئینگلتەرا. قوماشـــی لۆکە لەچاو قوماشـــی خۆری لە بـازاڕەکـانی جیهـانـدا رەواجێکی زیـاتری هەبوو، چونکـە لـە هـەر چوار وەرزی ســـاڵدا بـەکـاردەهێنرا. شکستهێنانی پیشەسازیی سەرەتایی لۆکە لە هیندستان تەنها کاردانەوەی بێکاری و کەمبوونەوەی داهات و باج و گومرگی بۆ ئەو وڵاتە نەبوو، بەڵکو کاردانەوەیەکی سیاسیشـی هەبوو<٥٣، پیشـەسـازی کۆنی هیند، ٢٠١٤>.

هەتا دەهات هیندســتان زیاتر دەکەوتە ژێر فشــاری ســیاســی و ئابوری و ســەربازی کۆمپانیاکانی ئینگلتەرا و ســەپاندنی مەرجەکانیان بەســـەریاندا و لەدوایدا بە کۆلۆنیبوونی وڵاتەکە کۆتاییهات. ئەمە

تەنها کاردانەوەی بەسەر هیندستاندا نەبوو، بەڵکو کومپانیاکانی ئینگلتەرا بەهێزترکرد و توانای زیاتریان بۆ گەشەکردنی پیشەسازی لە بوارەکانی تر و کۆنترۆڵکردنی بازاڕەکانی تری جیهان پەیداکرد. هەڵبەتە هۆکاری ئەوە تەنها بۆ هەڵپەکردنی کۆمپانیاکانی ئینگلتەرا ناگەڕێتەوە بۆ گەڕان بەدوای قازانجی زۆر و بەهێزکردنی کەپیتاڵیان، بەڵکو بەپلەی یەکەم بۆ بەرتەسکیی و تاکڕەوی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری هیندسـان دەگەڕێتەوە، کە ڕێگربوو لە گەشـەکردنی پیشـەسـازیی لە وڵاتەکەدا.

شۆڕشی شکۆدار و پیشەسازیی، سەرەڕای کاردانەوەی لەسەر پیشەسازی و بازرگانی، بووبەهۆی بوژاندنەوەیەکی بەرفراوانی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی، کە لە چەند خاڵێکی سەرەکیدا خۆی دەبینێتەوە:

- بەکارهێنانی تەکنیك و ئامراز و ڕێبازی نوێ لە بەرهەمهێنانی کشـتوکاڵیدا.

- لەجیاتی ئەوەی هەموو ساڵێك ١\٢-١\٣ ی زەوییەکان پشوو پێبدەن، بەهۆی زانستی نوێووە کەوتنە چاندنی روەکی فرەچەشـنە لە زەوییەکاندا، کە زەویەکانی ئەژیاندەوە و دەتوانرا هەموو سـاڵێك بچێنرێن. هەروەها بەکارهێنانی پەین و سـەماد لە چاندنی کشـتووکاڵیدا. بەهۆی ئەم ڕێبازەوە لە هەندێ شـوێن بەروبوومی کشتوکاڵی دوقات زیادیکرد.

- چاکسـازیکردن لە هەندێ خاسـڵەتی ئاژەڵدا، لە نموونەی گا بۆ گۆشـت و مانگا بۆ شـیر، هەروەها توانای بەرهەمهێنانی ئاژەڵی زیاتر بەهێز بوو.

- چاندنی روەکی رەگبەر وەکو پەتاتە و شـێلم و گێزەر، بە مەبەسـتی دانی بە ئاژەڵ لە زسـتاندا.

- گەشـەپێکردنی بەرهەمهێنان لەڕێگای پێگەیاندنی کادری شـارەزا و فێرکردنی خەڵک ڕێگەی بڵاوکردنەوەی زانیاری نوێوە.

شـۆڕشـی پیشـەسـازی لەو وڵاتە کاردانەوەی لەسـەر ژیان و خواردن و تەندروسـتی و شـێوەی نیشتەجێبوون و خزمەتگوزاری هەبوو، بۆیە لە نێوان ساڵەکانی ١٧٥٠-١٨٠٠ ژمارەی دانیشتوانی ئەو وڵاتە بە ڕێژەی ٤٠% زیادیکرد. ئەم شـۆڕشـە پیشـەسـازیی سـەرەتایی گۆڕی بە پیشـەسـازیی سەرمایەداری هاوچەرخ، لەبەر قازانج و داهاتی زۆر کەپیتاڵیستە سەرەتاییەکان گەشەیان کرد و بوونە کەپیتاڵیست، کەپیتال جێگەی کەپیتاڵی سەرەتایی گرتەوە، بانکی هاوچەرخ و سیستمی کاروباری دارایی نوێ جێگەی بانکەوان و تاکە بازرگانی گرتەوە. ئەم گۆڕانکارییانە ڕێگەی بۆ زاڵبوونی کەپیتاڵیزم بەسـەر فیوداڵیزمدا خۆشـکرد، هەروەها بۆ دامەزراندنی سـیسـتمێکی بەڕێوەبردنی سـیاسـی و ئابوری بەرفراوانتر و فرە چەشنتر لە جاران<٨ ل١٢١>.

گۆڕانکاری و چاکسازییە سیاسی و ئابورییەکان بەیەکەوە بەندن و ڕێگەخۆشکەرن بۆ یەکتری. بۆیە وەك چۆن شۆڕشی سیاسیی شکۆدار ڕێگەی بۆ شۆڕشی پیشەسازی و گەشەکردنی بازرگانی و کشتوکاڵ و پیشەسازی هاوچەرخ خۆشکرد، بەهەمان شێوە ئەوەی دواتریش، چینوتوێژ و پێکهاتەکانی کۆمەڵگای گەشاندەوە و ڕۆڵیان لە بڕیاری ناو پەرلەمان و ناو کۆمەڵگەدا بەهێزتربوو. ئەم پرۆسەیە تەنها چینوتوێژە کەپیتاڵیستەکانی بەهێز نەکرد، بەڵکو سوپایەکی گەورەی چینی کرێکار و کرێکاری کشتوکاڵیی و جوتیاری دەوڵەمەند و مووچەخۆر و مووچەخۆری کەرتی خزمەتگوزاری دروستکرد. هەریەک لەم پێکهاتانە خاوەنی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان بوون و لە ململانێی بەردەوامدابوون لەگەل یەکتریدا. ئەمەش بوو بەهۆی ئەوەی بە بەردەوامی گۆڕانکاری و چاکسازی ڕوودبدات و پلورالیزم لە کۆمەڵگەکەدا بەرەوپێش دەچوو. بەبێ دروستبوون و گەشەکردنی ئەو پێکاهاتە جیاوازانە ئەستەم بوو بتوانرێ بەردەوامی بە چاکسازی سیاسی و گەشەکردنی ئابوری بدرێ <٨٨ ل٣٩>.

بۆچی ئینگلتەرا بووە جێگەی بەرپابوونی ئەم شۆڕشە؟

ساڵی ٤١١(ز.) ئیمپراتۆریەتی ڕۆما ئینگلتەرای بەجێهێشت. لەو ساتەدا ئینگلتەرا یەکێك بوو لە هەرە وڵاتە دواکەوتووەکانی جیهان. وڵاتێکی پچڕ پچڕ و هەژاربوو، دەسەلاتێکی ناوەندیی بەهێز نەبوو، کە بتوانێت وڵاتەکە یەکبخات و سەقامگیریی بپارێزێت. بەپێچەوانەوە شەڕی ناوخۆ بەردەوام بوو لە نێوان بنەماڵە و تاقم و پێکهاتە جیاوازەکانیدا.

ئەو وڵاتە وەکو خۆرهەڵاتی ناوەڕاست شۆڕشی نیشتەجێبون و کشتوکاڵی تێدا ڕوووینەدابوو. دواتر خەڵکەکەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و نیشتەجێبوون لەو کۆچەرانەوە فێربوون، کە لە شوێنەکانی تری ئەوروپاوە ڕوویان لە وڵاتەکە کردبوو. لەو سەردەمەدا هێشتا بەشێکی زۆری دانیشتوان نێشتەجێ نەبوون و لەسەر ڕاوکردن و تۆو کۆکردنەوە دەژیان<٢ ل١٧٢>.

ئایا ڕووداوێکی سەیر و لەناکاوبوو، کە شۆڕشی پیشەسازی لە ئینگلتەرا ڕوویدا؟ شۆڕشێك نەکو تەنها گۆڕانکاری گەورەی لەو وڵاتەدا لێکەوتەوە، بەڵکو کاردانەوەی مەزنی لەسەر هەموو جیهان و بەتایبەتیش ئەوروپا هەبوو. ئەم شۆڕشە جیهانی خستە سەر ڕێبازێکی نوێ، کە کاردانەوەی هەتا ئێستاش بەردەوامە.

رووداني ئەم شـــۆڕشـــە، لەم وڵاتەدا بۆ ئەو فاكتەرە بنچينەييانە دەگەڕێتەوە، كە ڕێبازی تايبەتی بۆ ئەوروپا دروســتكرد، لێرە ئاســانتر ڕۆڵی خۆيان بينی. ئەمەش دەرفەتی بۆ بەشــداريكردنی چينوتوێژ و پێكهاتە نوێيەكانی كۆمەڵگە دروســـتكرد، كە بتوانن بەشـــداری لە بڕياردان و گۆڕانكاريەكاندا بكەن. ئينگلتــەرا، پێش وڵاتــانی تری ڕۆژئــاوای ئــەوروپــا كــەوت، چونكــە جيــاوازی بچووك هەبوو لــەو فاكتــەرانــەدا، بــە بــەراورد لــە گــەڵ وڵاتــەكانی تردا. ئــەو جياوازييە بچووكانــە وايكرد، كە پرۆســـــەی گەشـەكردن سوود لە فاكتەرەكانی تر وەربگرێت، بۆ نمونە پەتای تاعون، لاوازی پاشـا و شـەڕی نێوان بنەماڵەكان، دۆزينەوەی جيهانی نوێ و ڕێگەی نوێی هيندســتان، بازرگانيكردن بە كۆيلە و شــۆڕشــی جوتياران.

كە ســاڵی ١٦٨٨ شـۆڕشــی شـكۆدار لە ئينگلتەرا ڕوويدا، هێشـتا بەشـێكی زۆری ئەوروپا لەژێر دەسـەڵاتی پاشـايەتی ڕەهادا بوو. هەتا بەرەو ڕۆژهەڵات برۆيشـتايە، بەرەو نەمسـا و هەنگاريا و ڕوسـيا ئەو سيستمە كۆنە بەهێزتر و توندڕەوتر و تاكڕەوتر دەبوو

.

لە سەرەتای ساڵەكانی ١٦٠٠دا، هێشتا هەردوو وڵاتی ئينگلتەرا و ئيسپانيا لە ژێر دەسەڵاتی پاشايەتی ڕەهادا بوون. ئيســـپانيا لە ئينگلتەرا دەوڵەمەنتر و بەهێزتر بوو. هەردوو وڵاتەكە پەرلەمانيان تێدابوو. بەڵام پــەرلــەمــانی ئــەو وڵاتــە، بــە پێچــەوانــەی ئينگلتــەراوە نوێنــەرانی هەموو شـــوێنــەكانی تيادا نــەبوو، خەڵكانێك بوون، كە بەرژەوەندی و مان و نەمانيان بە دەســـەڵاتی پاشـــاوە بەندبو، لە هەموو بڕيارێكدا كتومــت گوێڕايــەڵی بوون و پشـــتگيريــان دەكرد. ئــەوانــە بــە خۆيــان و دۆســـــت و هــاوبەش و لە دەســـتەبژێرێكی نزيكی خۆيان زياتر ڕێگەيان بە كەســـی تر نەدەدا ببێتە ئەندامی پەرلەمان. پاشـــا و دەســـتەبژێری دەســـەڵاتدار، بەهۆی ســـامانێكی زۆری تاڵانكردن و ڕووتاندنەوەی ئەمەريكاوە ناچاری دەســـتی فيوداڵ و بازرگان و فەريكە كەپيتاڵيســـتەكان نەبوو، بە هەمان شــێوە پێويســـتی بە پاڵپشـــتی پــەرلــەمــانتــارەكــان نــەبوو، بــەڵكو بــە پێچــەوانــەوە بــەهۆی ئــەو ســـــەروەتــە زۆرەوە توانــای كڕين، يــان لــە ناوبردنيانی هەبوو.

لە ئيسپانيا هيچ ياسـايەك نەبوو موڵك و ماڵی خەڵك بپارێزێت، پاشـا بە ئارەزووی خۆی موڵك و سـامانی خەڵكی زەوتدەكرد. سـاڵەكانی ١٦٠٠ پاشـا دەسـتيگرت بەسـەر موڵك و سـامانی نزيكەی ٢٠٠ جولەكەی

چالاکی پیشەگەر و بازرگان و شارەزایانی کاروباری دارابییەوە. بە هەمان شێوە دەستی بەسەر موڵك و ماڵی عەرەبەکانی باشوری ئیسپانیادا گرت. رەفتاری پاشا و دەستەبژێر لە بەرامبەر پێکهاتەکانی تریش لەوە باشتر نەبوو.

بازرگانیی دەرەوەی ئە وڵاتە، بەتایبەتی لە گەڵ ئەمەریکادا، لە ژێر چنگ و مۆنۆپۆڵی کۆمەڵێک لە بازرگانی سـەر بە پاشـادا بوون. کاری ئەوان رووتاندنەوە و تاڵانکردنی خەڵکانی ئەو وڵاتانە بوو، بۆئەوەی داهاتەکان بکەن بە قورگی پاشـا و دەسـتەبژێری دەسـەڵاتداردا. ئەمانە لە لایەکەوە دەسـەڵاتی رەهای پاشـای بەهێزتردەکرد و لەلایەکی ترەوە دەسـەڵاتی چینوتوێژەکانی خوارەوەی لاوازتر دەکرد. پەرلەمان دامەزراوەیەکی لاوازی بێدەسـەڵات بوو، بوونی تەنها بۆ بەهێزکردنی پایەی پاشـا بوو لە کۆمەڵگە و ئەوروپادا. لەبەرئەوە ئەو هەموو سـامانەی کە لە ئەمەریکاوە رووپکردە وڵاتەکە بۆ بەهێزکردنی ژێرخانی ئابوری وڵاتەکە و رێگە خۆشکردن بۆ شۆڕشی پیشەسازی بەکارنەهات، بەڵکو بە پێچەوانەوە بووە هۆکاری دواکەوتنی وڵاتەکە و هەژاری خەڵکەکەی<٨ ل٩٦>.

لە نەمسـا و هەنگاریا، جموجۆڵ و چالاکیی بازرگانەکان لەلایەن دەسـەڵاتی قەیسـەرەوە کۆنترۆڵ کرابوو. بەهۆی پەتای تاعونەوە، سـیسـتمی فیودالی لە لادێکاندا هێندەی تر بەهێز و توندتربوو. لەوێ دامەزراوەی پەرلەمان نەبوو، کە هەتا دەستەبژێری دەسەڵاتداریش بتوانێت لە رێگەیەوە بەشداری لە بڕیارەکان بکات، بەڵکو قەیسەر دەسەڵاتی رەهای هەبوو. ئەوە هەتا ساڵی ١٨٣٥ بەو شێوەیە بەردەوام بوو. ئەوەی هەبوو دامەزراوەکانی دەوڵەت بوو، کە کاریان کۆکردنەوەی باج، سـەرکوتکردنی خەڵك و شـەڕی دەرەکی بوو. ئەو سیستمە بەهەموو شێوەیەك رێگەی لە گەشـەکردنی پیشـەسـازی و هاتوچۆ دەگرت، لەو وڵاتەدا هەتا سـاڵی ١٨٦٠، شـەمەندەفەر لە باتی فارگۆنی هەڵمی بە ئەسـپ رادەکێشـرا.

ئەڵمانیا هەتا نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە بەسـەر چەند شانشینێکی ناوچەییدا دابەشببوو. هەریەکە لەوانە دەسـەڵاتی رەهای بەسـەر ناوچەکەی خۆیدا هەبوو. بازرگانی و پیشـەسازی لە ژێر دەسـەڵات و پەیڕەوکردنی حوکمرانەکاندا بوو، رێکخراوی تاکڕەوی بازرگانی پیشـەیی سـەرپەرشـتی کاروباری ئابوری دەکرد. ئەوانەی دەستیان بەسەر ئەو رێکخراوانەدا گرتبوو، تاقمێك بازرگان و کەپیتاڵیستی سەر بە دەسـتەبژێری دەسـەڵاتداربوون و رێگەی گەشـەکردن و رۆڵ بینینی کەسـی تریان نەدەدا. زەوییە کشـتوکاڵییەکان ببوونە موڵکی خاوەن موڵکی گەورە، کێڵگەی بەرهەمهێنانی گەورەیان تیادا دروستکردبوو، بەڵام بە شێوازی ئینگلتەرا لەسەربنەمای کە پیتالیستانە نەبوو، بەڵکو هێشتا هەر فیودالی بوو، کرێکاری کشـتوکاڵی کاریان تێدا نەدەکرد، بەڵکو بەهەمان شـێوەی کۆن مسـکێنیان راگرتبوو. شێوازی ئیدارەکردن و رێکخستنی بەرهەمهێنان نزیك بوو لە دیسپلینی سەربازییەوە. لەبەر ئەمانە لەو

ولاتەدا دەرفەتی بەشداریکردنی چینوتوێژ و پێکهاتەکان نەدەدرا، کە بەشداری لە پرۆسەی سیاسی و بڕیارداندا بکەن. هەموو ئەمانە بوونە هۆی ئەوەی سەرکەوتنی شۆڕشی پیشەسازیی لە ئەڵمانیا هەتا ساڵەکانی پەنجای سەدەی بیست بەتەواوی جێگیر نەبێت<٢ ل٢٠٨>.

شۆڕشی فەرەنسا و کاردانەوەکانی

لەبەرئەوەی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری لە فەرنسا تاکڕەوتر و توندڕەوتربوو لەچاو ئینگلتەرا، فاکتەرە بنچینەییەکان بەزەحمەتر رۆڵی خۆیان دەبینی و کەمتر سود لە فەکتەرەکانی تر وەردەگیرا. بەو هۆیانەوە لێرە چاکسازی و گۆڕانکارییەکان سەد ساڵ کەوتنە دوای ئینگلتەراوە، هەروەها شۆڕشی سیاسی تیایدا سروشتێکی رادیکاڵتری بەخۆوە بینی و دەرئەنجام و کاریگەری لەسەر وڵاتانی تر جیاوزتر بوو. ئەو شۆڕشە ساڵی ١٧٨٩ بەرپا بوو، بە شۆڕشی فەرەنسا ناسراوە<٨ ل١١٢>.

هەرچەندە لە فەرەنسا پەرلەمان هەبوو، بەڵام جیاوازی هەبوو لەگەڵ پەرلەمانی ئینگلتەرا. چونکە مافی بڕیاردانی باج تەنها لە دەستی پاشادا بوو. فەرەنسا سیستمێکی رەهای پاشایەتی هەبوو. خەڵکی وڵاتەکە لەسەرەوە هەتا خوارەوە بەسەر سێ پێکهاتەی سەرەکیدا دابەشببوون:

١- خانەدانەکان(ئۆرۆستۆکرات) ئەمانە لە بنەماڵە و دەستوپێوەندی پاشا و فیوداڵ و دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و سوپا پێکهاتبوو.

٢ - دەسەڵاتی ئایینی، بریتی بوو لە پیاوە دەستڕۆیشتووەکانی کەنیسە و دامەزراوەکانی بەڕێوەبردنی موڵک و سامانەکانی.

٣ - خەڵکی گشتی، کە هەموو چینوتوێژەکانی تری کۆمەڵگەی دەگرتەوە لە بازرگان، پیشەگەر، کەپیتالیست، پیشەیی، کرێکار، جوتیار و هەژارەکانی تر.

هەریەکێ لەم پێکهاتانە یاسای تایبەتی خۆی بۆ دانرابوو. خەڵکانی سەر بەدەسەڵات هەموو مافێکیان هەبوو، هیچ مەرج و ئەرکێکیان لەسەر نەبوو، لە خۆیان زیاتر کەس مافی لێپرسینەوەیانی نەبوو، باجیان نەئەدا، دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری و سەربازی وڵاتیان بەدەستەوە بوو. بە پێچەوانەی ئەوانەوە خەڵکی گشتی هیچ مافێکیان نەبوو، بەپێی یاسا دەبووایە گوێڕایەڵی ئەوانەی سەرەوە بوونایە، سەرچاوەی باج و گومرگ و سەرانە و خەرجییەکانی دەوڵەت و شەڕەکانی پاشا بوون. لەبەرئەوە چینوتوێژە نوێیەکانی ئەم وڵاتە وەکو ئەوانەی ئینگلتەرا بەهێز نەبوون، دەرفەتیان نەبوو لە پەرلەماندا فشار بخەنە سەر پاشا و دەستەبژێری دەسەڵاتدار، ئەمانە بێپشتیوانی هێزی تر خۆبەخۆ توانای روبەڕووبوونەوەی ئەو سیستمەیان نەبوو<٣٦ ل٢٦٤>.

ئەو سیستمە لەسەرەوە هەتا خوارەوە لە کۆمەڵگەکەدا پەیڕەو دەکرا، بۆیە بەهەمان شێوەی

دەســـتەبژێری دەســـەڵاتدار، بازرگان و کەپیتاڵیســـت و پیشـــەییەکانیش ڕێکخراوی پشـــەیی توندڕەوی تاکڕەویان دروستکردبوو، کە لە ڕێگەی ئەوانەوە کۆنترۆڵی بازاڕ و بەرهەمهێنانیان کردبوو و ڕێگەیان بەکەسی نوێ نەئەدا دەرفەتی گەشەکردن و بەهێزبوونی بۆ بخوڵقێ. ڕێگەی کرێکاریان نەدەدا خۆیان لە ڕێکخراوی پیشـــەییدا ڕێکبخەن. لە لادێکاندا ســـیســـتمی فیوداڵی، کۆنترۆڵی مســـکێن و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بە تەواوەتی کردبوو

.

هەرچەندە لە فەرەنسا چاکسازیی گەورە بەڕادەی ئینگلتەرا ڕووی نەدا، بەڵام بەهۆی ڕۆڵی فاکتەرە بنچینەییەکانەوە گۆڕانکاری گەورە بەســـەر ژێرخانی ئابوری فەرەنســـادا هاتبوو، چەندین شـــۆڕشـــی جوتیاران ڕوویدا بوو، گەشەکردنی بازرگانی و پیشەسازی ئینگلتەرا و وڵاتەکانی تر کاریگەری خۆیان بەســـەر وڵاتەکەوە هەبوو، چینوتوێژ و پێکهاتەی نوێی گەورەی هەبوو، کە هەمیشـــە لە ململانێدا بوون، لەگەڵ سیستمەکەدا و چاوەڕوانی دەرفەتی گۆڕانکارییان دەکرد.

فاکتەرێك کە کاریگەری لەســـەر فەرەنســـا هەبوو، ســـوپا بوو. لێرە پاشـــا لەچاو ئینگلتەرا دەســـەڵاتی ناوەندیی بەهێزتر بوو، ســـوپایەکی بەهێزتری بەدەســـتەوە بوو، بۆ ســـەرکوتکردنی ناوەوە و شـــەڕی دەرەوە. بەڵام بێجگە لە ســـەرکردە گەورەکانی ســـوپا، ســـەرەکردەکانی تر هیچ دەســـەڵاتێکیان نەبوو، هەمیشـــە لە شـــەڕوشـــۆڕدا بوون، ســـەربازەکان ســـەرەڕای شـــەڕوشـــۆڕ لە هەژاری و بێدەرامەتی و دەربەدەریدا دەژیان و ناڕەزاییەکی زۆر لە ریزەکانیاندا هەبوو. بەهۆی ئەو بارە نالەبارەوە بەشـــێکی زۆر لـە لـەشـــکریش چـاوەڕوانی هـەلێـك بوون کـە لـەو بـارە نـالـەبـارە رزگـاریـان بکـات.

زۆربەی خەڵکی وڵاتەکە، کرێکاران، جوتیاران، کاسـب و پیشـەیی و ڕۆشـنبیر بەدەسـت پاشـا و کەنیســە و فیوداڵەوە ماندووبوون. لاوازیی بازرگان و کەپیتاڵیســتەکان بەرامبەر پاشــا و دەســتەبژێری دەسەڵاتدار ناچاریکردن بکەونە خۆیان و هەوڵی تێکشکاندنی ئەو سیستمە بدەن. لەو ساڵەدا ئەو خەڵکە، بەتایبەتی دانیشـــتوانی پاریس، کەوتنە ســـەر شـــەقام و مەیدانەکانەوە و پەلاماری بەندیخانە و دامەزراوەکانی دەوڵەتیاندا. کرێکاران و هەژاران دەسەڵاتی بەڕێوەبردنی سەربەخۆیان لە جێگای کار و گەڕەك و هەندێ ناوچەدا بەناوی کۆمونەوە دامەزراند. ئەمە بوو بە ڕاپەرینێکی جەماوری فراوان، کە پاشای ناچارکرد هەندێ گۆڕانکاری بکات. ئەمە دەرفەتێکی بۆ بازرگان و کەپیتاڵیستەکان و ئەوانی تر دروســـتکرد، کە ئەوەی چاوەڕوانی بوون بیکەن، لە هەمان کاتدا درفەتێك بوو بۆ بەشـــی هەرە زۆری ســـوپا، کە خۆی لەو بارە نالەبارە رزگاربکات. هەموو ئەمانە چونە پاڵ ڕاپەرینە جەماوەرییەکە و شۆڕشی فەرەنسای ساڵی ١٧٨٩ی لێکەوتەوە<٢ ل٢٨٣>.

ئەم شۆڕشە هەمان ئامانج و سروشتی شۆڕشی سیاسی شکۆداری ئینگلتەرای هەبوو، بەڵام سروشتێکی رادیکاڵی بەخۆوە بینی. لەباتی پەرلەمانەکەی پاشـــا، ئەنجومەنی هەڵبژێردراوی دامەزرێنەریان دروستکرد، کە تیایدا دەرفەت پەیدابوو بۆ بازرگان و کەپیتاڵیست، هەروەها بۆ پیشەگەر و کرێکار و جوتیاران، لەگەڵیاندا سەرکردە سەربازییە رادیکاڵەکان، چاکسازیی و گۆڕینی یاساییان گرتەئەستو. بانگەشەی دەستورێکی نوێیانکرد، کە تیایدا بڕیاری رەتکردنەوەی سیستمی فیوداڵی درا، مافە تایبەتییەکانی ئەو دوو توێژەی سەرەوە زەوتکرا، کەنیسە موڵك و سامانەکانی لێسەندرایەوە و خرایە دەستی ئەو ئەنجومەنەوە. بانگەشەی یەکسانی سیاسی و ئابوری بێ جیاوازی بۆ هەموو هاونیشتمانان کرا، چەندین بڕیاری گرنگ درا، لەوانە ئازادی بۆ هەموو هاونیشتمانان بە مسکێنەکانیشەوە، دابەشکردنی زەوی بەسەر جوتیاراندا، هەموو پێکهاتەکانی کۆمەڵگە بە هەمان رێژە باج بدەن بەدەوڵەت، بەرپرسیاری و یەکسانی هەموو تاکێك بەرامبەر یاسا.

ئەم بڕیارە سیاسی و یاساییانە، رێگەی بۆ گەشەکردنی هەموو بوارەکانی ئابوری، بازرگانی، کاروباری دارایی، پیشەسازی و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی خۆشکرد. لەبەرئەوەی زۆربەی جوتیاران بوونە خاوەن زەوی خۆیان، لە فەرەنسا کەرتی کشتوکاڵی رێبازێکی جیاوازتری لە ئینگلتەرا گرتەبەر. لەجیاتی کێڵگەی گەوری بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی، بەشێکی زۆری بەرهەمهێنان یەکەی بچووکی لێ کەوتەوە، کە هەتا ئەمرۆش ئەوە لەو وڵاتە بەدی دەکرێت.

لەگەڵ هەموو ئەو گۆڕانکاری و بڕیارە سیاسی و یاساییە گەورانەدا، زۆرانبازی و گرژی و شەڕی ناوخۆ هەربەردەوام بوو. پاشا و دەستەبژێری دەسەڵاتدار وا بە ئاسانی وازیان لە دەسەڵات و بەژەوەندییەکانیان نەهێنا. ئەمە بۆ ماوەی ٩٠ ساڵ، هەتا ساڵی ١٨٧٠درێژەی کێشا، کە تیایدا بانگەوازی کۆماری سێیەم کرا، دوای ئەوە ئینجا سیستمی دیموکراتی پەرلەمانی بە شێوەی ئینگلتەرا جێگیر بوو<٥٣، شۆڕشی فەرەنسی ٢٠١٤>.

لەبەر سروشتی تایبەتی ئەو گۆڕانکارییانە لەو وڵاتەدا، گۆڕانکاری لەپڕ و شۆڕشگێڕانەی جەماوەری و رۆڵی رادیکاڵیانەی سوپا تیایدا، شۆڕشی فەرەنسا کاردانەوەی جیاواز و تایبەتی هەبوو لەسەر ئەوروپا و هەروەها جیهانیش.

لەگەڵ زیادبوون و جێگیربوونی سـیسـتمی نوێی فەرەنسـا، زیادبوونی رۆڵی دەسـەڵاتدارانی رادیکاڵیانەی هەندێ لە سـەرکردەکانی سـوپا، بەتایبەتی ناپلیون بۆناپارت، ناکۆکی و ململانێ و گرژی درێژخایەن لەگەڵ دراوسـێکانیدا روویدا. وڵاتانی ئیسـپانیا، ئەڵمانیا، نەمسـا و ئیتاڵیا دراوسـێی فەرەنسـا بوون و هێشـتا سـیسـتمی فیوداڵی پاشـایەتی رەها باڵی بەسـەریاندا کێشـا بوو. ئەو وڵاتانە فەرەنسـا و شۆڕشی فەرەنسایان بە مەترسییەکی گەورە دادەنا. فەرەنسا رۆڵێکی رادیکاڵی هەبوو، پاڵپشتی زۆربەی خەڵکی بوو، هەڵگری ئاڵای دژایەتیکردنی فیوداڵیزم و ئازادی و برایەتی و یەکسانی بوو. ئەو وڵاتانەی تری بە دوژمن و کۆسـپ لەبەر دەم گۆڕانکاریدا دادەنا. ئەمەش زنجیرەیەك شـەری لێکەوتەوە، کە کۆتایی بە داگیرکردنی وڵاتانی هۆڵندا و بەلجیکا و رۆژئاوای ئەڵمانیا و سـویسـرا و باکوری ئیتاڵیا لە لایەن سـوپای فەرەنسـا و شـەڕی درێژخایەن لەگەڵ نەمسـا و ئیسـپانیا و روسـیا هات.

سـەرکەوتنی فەرەنسا بەسـەر ئەو وڵاتانەدا و تێکشـکاندنی سیستمی فیوداڵی تیایاندا، تەنها بۆ رۆڵی رادیکاڵی و بەهێزی سوپای فەرەنسا ناگەڕێتەوە، بەڵکو بە پلەی یەکەم بۆ سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵی تاکڕەو و توندڕەوی ئەو وڵاتانە دەگەڕێتەوە. بۆ ململانێی توندوتیژ و درێژخایانی نێوان دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی ئەو وڵاتانە لەگەڵ چینوتوێژ و پێکهاتە نوێیەکانی ناویاندا دەگەڕێتەوە. ئەوانە چاوەڕوانی هەلێك بوون، کە ئەو سـیسـتمە کۆنە تێکبشـکێنن و سـیسـتمێکی بەرفراوانتر و پلورالیزمتر دامەزرێنن. لێرەدا شـەڕەکانی فەرەنسـا بووە فاکتەرێکی یارمەتیدەر بۆ فەکتەرە بنچینەییە خۆماڵییەکانی ناو ئەو کۆمەڵگایانە، بەبێ بوونی ئەو فاکتەر و هێزە خۆماڵیانە ئەو وڵاتانەش وەکو هەندێ وڵاتی تری جیهان دەبوونە کۆڵۆنی فەرەنسـا، نەکو وڵاتی سـەربەخۆی بەهێزی پێشـکەوتوو<٢ ل٢٨٩>.

جیاوازی لە چۆنیەتی بەڕێوەچوونی شۆڕشی سیاسی و پیشەسازیی لە نێوان فەرەنسا و ئینگلتەرادا ئەو راسـتیە دەگەیەنێت، کە لە هەموو ئەو وڵاتانەی کە زەمینە و فاکتەرە بنچینەییەکان تیایدا لەباربن، دەرفەتی گۆڕانکاری و گەشـەکردن هەیە. بەڵام هەر وڵاتە بەپێی خاسـڵەتە تایبەکانی خۆی، رێباز و دەرئەنجامی تایبەتی بەخۆوە دەبینێت و لە شـوێنەکانی تر جیاواز دەبێت. بۆیە راسـتنییە چارەسـەری داتاشـتراو لە وڵاتێکەوە هاوردەبکرێت بۆ وڵاتێکی تر، بە مەبەسـتی زاڵبون بەسـەر کۆسـپ و رێگە خۆشـکردن بۆ گەشـەکردن تیایدا. هەر وڵاتە خاسـڵەتی تایبەتی خۆی هەیە، بەپێیی ئەوانە ئەبێ پلانی گەشەکردن و چاکسازی تیایاندا دابڕێژرێ.

پوختەی ڕێبازی تایبەتی ئەوروپا و خاسڵەتەکانی کەپیتالزم

لە دوای هەرەسهێنانی بەشی ڕۆژئاوای ئیمپراتۆریتی ڕۆما، دەوڵەتێك یان چەند دەوڵەتێکی زەبەلاحی نوێ دروست نەبوو، بەڵکو بەشی زۆری ئەوروپا بەسەر دەوڵەت و وردە دەوڵەتی لاوازدا دابەشبوو، کە توانای شەڕی گەورە و بەرفراوانکردنی زۆری سنوورەکانیان نەبوو. بەهۆی مانەوەی ئیمپراتۆریتی بێزەنتیەوە بۆ نزیکەی ٩٠٠ ساڵی تر، دوای کەوتنی بەشی ڕۆژئاوای ئیمپراتۆریتەکە، بە هەمان شێوەی خۆرهەلاتی ناوەڕاست، ئەوروپا نەبووە مەیدانی هاتن و بەهێزبوونی کۆمەڵگای خێلایەتی. ئەم زەمینەیە نیمچە سەقامگیرییەکی لە کیشوەرەکەدا دروستکرد و دەرفەتی مانەوەی چەندین دەوڵەتی بچووك و ناوچەی فیوداڵی نیمچە سەربەخۆی تیادا پەیدابوو.

ئەو زەمینەیە، دەسەلاتێکی سیاسی و ئابوری سێ چوکڵەیی لێکەوتەوە. پاشا و دەسەلاتی ناوەندی لاواز، دەسەلاتێکی ئایینی بەهێز و هەروەها چەندین ناوچەی سەربەخوی فیوداڵی لە رووی سیاسی و ئابوری و سەربازییەوە. لەگەڵ ئەوەی ئەوانە بەرژەوەندی جیاوازیان هەبوو، بەلام پێویستییان بە مانەوەی یەکتری بوو، هیچیان بەتەنها کاریان بۆ نەدەچووە سەر. پێویستبوون بە یەکتر و لەهەمان کاتدا بەرژەوەندی جیاواز، وایکرد پاشا و دەستەبژێری سەرەوە نەتوانێ تاکڕەوانە بەردەوام بڕیاری هەموو شتێك بدات، ئەمە دەرفەتی بەشداریکردنی چەند لایەنێکی دروستکرد لە بڕیارداندا، کە فەریکە پەرلەمانێکی لێدروست بوو. ئەو فەریکە پەرلەمانە، دەرفەتێك بوو بۆ چینوتوێژە نوێیەکانی دواتر، کە لە ڕێگەیەوە هەوڵی بەشداریکردن بدەن لە بڕیارداندا.

کۆمەڵگای فیوداڵی سروشتێکی قوفڵدراو و نەخوڵقێنەری هەبوو، هێز و چین و پێکهاتەکانی نە خۆبەخۆ توانای چاکسازی و گەشەکردنیان هەبوو نە ئەوانەیان بە بەرژەوەندی خۆیانیان دەزانی. ئەوەی گۆڕانکاری دروستکرد، بوژاندنەوەی بازرگانی دەرەکی و پیشەسازیی سەرەتایی بوو لە پاڵ سیستەمەکەدا، نەکو لە ناوجەرگەیدا. ئەوەی ئەو گۆڕانکاریانەی خوڵقاند چینوتوێژ و پێکهاتەکانی کۆمەڵگای فیوداڵی نەبوو، بەڵکو ئەو چینوتوێژ و هێزە نوێیانە بوو، کە لە شارە بازرگانییە سەرەتاییەکاندا دروست بوون.

ئەو گۆڕانکاری و چاکسازی و گەشەکردنانە سەدان ساڵیان خایاند، ئەوانە لە ڕێگەی سازان و

دانیشـــتن و دەمە تەقێوە دروســـت نەبوون، بەڵکو لە ڕێگەی ململانێیەکی توندوتیژ و درێژخایەنەوە ڕوویاندا. ئەو سیستمە نوێیە لەڕێگەی بڕیاردانی هەندێ فەیلەسوف و قەشـە و پیاوانی زاناوە دانەنرا، بەڵکو لە ڕێگەی گۆڕانی هەنگاو بەهەنگاوی بنەماکانی کۆمەڵگاکەوە بوو.

گۆڕان لە سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری سنووورداری تاکڕەوی توندڕەو بۆ سیستمێکی بەرفراوانتر و پلورالیزمتر پێویستی بە بوونی چینوتوێژ و هێزی نوێ بوو، کە لە لایەکەوە گۆڕانکاری و چاکســـازی و گەشـــەکردن لە بەرژەوەندیاندا بوو، لە لایەکی ترەوە توانایان پەیداکرد، کە ئەو گۆڕانکارییانـە بکەن. لـە هـەمـانکـاتـدا ئـەوانـە بـەهۆی ململانێی نێوان توێژەکـانی دەســـتەبژێری دەســـەڵاتدارەوە، دەرفەتی بەشـــداریکردنیان لە بڕیارە ســیاســی و ئابورییەکاندا بۆ پەیدابوو. بە ســود وەرگرتن لە فاکتەر و ڕووداوە چاوەڕوان نەکراوەکانی تر زەمینەیەکی لەبار دروســتبوو بۆ بەردەوام بوونی هەنگاو بە هەنگاوی ئەو پرۆسەیە.

خاسڵەتەکانی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری کەپیتاڵیستی، کەپیتاڵیزم، دوو فاقە لە لایەکەوە سیستمێکی بەرفراوانتر و ڕێگە خۆشکەرتربوو بۆ گەشەکردن، لە لایەکی ترەوە نایەکسانی بنبڕ نەکرد و هێزەکانی مەیلی توندڕەوی و تاکڕەوییان هەبوو.

لە کاتێکدا سـامان و پارە لە سـیسـتمەکانی پێشـودا بە پلەی یەکەم بۆ خوشـگوزاری دەسـتەبژێریەکی دیاری کراو و دروســتکردنی کۆشــك و هەرەم و کەنیســە و مەڵبەندی گەورە بەکاردەهات، کەپیتال لە کەپیتاڵیزمدا بە پلەی یەکەم بۆ بەهێزکردنی کەپیتاڵ خۆی و گەشـــەپێکردنی بەرهەمهێنان و زیادکردنی شـــێوازی بەرهەم و هەمە چەشـــنەیی بەکاردەهێنرا، دروســـتکردنی ڕێگەوبان و ئامرازی هاتوچۆ و بەســـتنەوە و نزیککردنەوەی ناوچە جیاوازەکان پێکەوە. ئەو ســـتەمە لە بەرژەوەندیدا بوو، کۆمەڵگا ببوژێتەوە و زانیاری پێشـــکەوێت و ئاســـتی تێگەیشـــتن و توانای خوڵقاندن و داهێنانی ئەندامەکانی کۆمەڵگا بەرزبێتەوە، ئەمە بەردەوامی بۆ گۆڕانکاری و تازەبوونەوەدا کە قبوڵی وەســـتانی تێدانەبوو. گۆڕانکاری و تازەکردنەوە مەرجی مانەوە و گەشەکردنی سیستمەکەبوو.

کەپیتاڵیزم تەنها چینی بۆرجوای دروســـت نەکرد، بەڵکو چینوتوێژی کۆمەڵایەتی نوێی لێکەوتەوە. بەرژەوەنـدی جیـاوازی ئەم چینوتوێژانە و جیـاوازی ڕۆڵ و ئـەرکیـان لـە کۆمـەڵگـەدا، بووە هۆی

درســــــتبوونی ململانێیەکی بێ کۆتـایی لەنێوانیـانـدا، ئەمەش خۆی لە خۆیدا بزوێنەری دینـامیکی گۆڕانکاری بەردەوامە لە کۆمەڵگەدا.

بوونی هەمە چەشـــنەیی و بەهێزی ئەکتەرەکانی و ململانێی بەردوام لە نێوەندیاندا، پلورالیزم و گەشـــەکردنی نوێی لێپەیدابوو، بۆ نموونە ئازادی رادەربڕین و مافی دەنگدان، هەروەها دروســتکردنی رێکخراوی سیاسـی و پیشـەیی و مەدەنی، سـەربەخۆیی میدیا. نەبوونی ئەم فاکتەرانە، کەپیتاڵیزم توشـی ئیفلیجی دەکا و رووبەڕووی قەیرانی گەورەی سـیاسـی و ئابوری و شـەڕوشـۆڕو ناخۆشـی دەکاتەوە. چەندینجار لە مێژووی کۆنی وڵاتانی جیهاندا گەشـەکردنی کەپیتالیستی سـەرەتایی روویداوە بەڵام لەبەر نەبوونی ئەو فـاکتـەرانە رووبـەڕووی قەیرانی ســـیاســـی و ئـابوری و شـــکســـتهێنـان بۆتـەوە. لەگەڵ ئەوانەشدا دروستبوونی کەپیتاڵیزم، نایەکسـانی و ناعەدالەتی لە کۆمەڵگادا بنبڕ نەکرد، بەڵکو ئەو نایەکســـانییە روخســـاری تازەی بەخۆوەگرت و هەتا ئێســـتا بە شـــێوەی جیاواز هەر بەردەوامە. هەڵپەکردن و هەوڵدان بەشـوێن زۆرترین قازانجدا یەکێك بوو لە داینەمۆکانی مانەوەی کەپیتاڵیزم. ئەمە لە لایەکەوە داهات و سـامان و ئاسـتی بژێوی و دەسـەڵاتی سیاسـی و پایەی کۆمەڵایەتی هەندێ توێژی بەرزکردەوە لەچاو ئەوانی تردا، لەلایەکی ترەوە زۆرترین قازانجکردن، کاردانەوەی خراپی زۆربوو لەسەر تیکچوونی سروشت و ژینگەو بواری کۆمەلایەتی و دەروونی خەڵکی.

سیستمی کەپیتالیستی وەک یەک و لەیەك ساتدا لە جیهاندا گەشـەی نەکرد. ئەمە بووە دروستبوونی جیاوازی لە نێوان ئاستی گەشـەکردنی وڵات و ناوچەکانی جیهاندا. ئەو جیاوازیە لە ئاستی گەشـەکردندا نایەکسانی دروستکرد لە ناوەند ئەو وڵات و ناوچانەدا.

کەپیتاڵیست و چین و پێکهاتەکانی تری کۆمەڵگەش، دەرفەتیان بۆ هەڵکەوێ مەیلی تاکڕەویی دەکەن. بەرژەوەندی و دەسـەڵاتی خۆیان دەپارێزن و هەوڵی پێشێلکردنی بەرژەوەندی و کەمکردنەوە دەسـەڵاتی چین و پێکهاتـەکانی تردەدەن. فرە چەشـــنی دینامیکی کۆمەڵگەیە و مـەرجێکی گرنگە لـە رێگرتن لـە مۆنۆپۆلکردن و چەوسـاندنەوە. لەو شـوێنانەی کە ئەم باڵانسـە تێکدەچێت، کەپیتاڵیسـتەکان بەهۆی تواناو شارەزایی و پێگەی بەهیزی کۆمەڵایەتیانەوە، ئەو هەلە دەقۆزنەوە و هەوڵدەدەن بۆ سوود و بەرژەوەندی خۆیان بەکاری بهێنن.

سەرچاوە

1- Abrahamian Ervand, A history of modern iran, Cambridge University Press UK, 2008

2- Acemoglu Daron, Robinson James A., Why nations fail, Crown Publisher USA, 2012

3- Ahmed, kozad Mohamed, The beginning of Ancient Kurdistan, Leiden Sweden, 1912

4- Baser Nathalie, Egypten, Bröderskapets uppgång och fall, Världspolitikens Dagsfrågor, 10/2013

5- Bird Iabella, Journeys in Persia and kurdistan, Cambridge University Press, 2010

6- Bladh Mats, Ekonomisk historia: Europa, Amerika och Kina tusen år, Student litrature, 2011

7- David s. Sorenson, An Introduction to the Modern Middle East, Wesview Press USA, 2014

8- Dillard Dudley, västeuropa och forenta staternas ekonomi historia, Printice-Hall, Newjersey usa, 1967

9- Dundar Fuat,British use of the statistics in the iraqi kurdistan question, Crown Center for Middle East Studies, Brandeis , 2012

10- Engvalt Johan, Korruption i den forna sovjetunionen, Världenspolitikens Dagsfrågor, 6/2016

11- Ghasemi Shapour, The Achaemenid Empir, iran chamber socitey,2015

12- Harrrison Dick,Upplev Sverige historia, Bonnier Fakta, 2015

13- Hellman Jonas, Indien, kan jätten resa sig?, Värdspolitikens Dagsfrågor, 1/2014

14- B.marks Robert, Den modena världens ursprung, Aktiv förlag_a-z förlag, 2004

15- Hooshang Amirshmadi, The political economy of iran under Qajars, I.B. Tauris & CO London, 2012

16- Issawi Charles, The economi history of the middle east and north africa, Methuen & Co Ltd London, 1982

17- Jonson Lena, Rysslan i en återvänsgränd, värdspolitikens Dagsfrågor, 11/2014

18- jönsson Per, Profetens Hämnd, Islamiska staten, världspolitikens Dagsfrågor 9/ 2014

19- Koohi-Kamali Faridah,The political development of the kurds in Iran, Palgrave Macmillan New York, 2003

20- Kragh Martin, Ryssland historia från Alexander ll till Putin,Dialogos Förlag, 2014

21- Lagerqvist Christopher, Reformer och revolitioner,Specialtryckeriet A/S Denmark, 2013

22- Lagerqvist Johan, Tid för förändring I Kina med Xi Jinping, Världspolitikens Dagsfrågor, 1/2013

23-Lendering John, The Median Empire, Iran chamber society,2015

24- Lenin, Imperialismen som kapitalismens högsta stadium, 1916

25- Lenin, kapitalismens utveckling I Ryssland, 1899, översättare Martin Fahlgren, förlag Sverige, 2007

26-Lenin, Two tactics of social democraty in the democratic revolution 1905, Foregin language press Peking,1965

27- Lindqvist Herman, Historien om Sverige, Norstedt & Söner AB, 1993

28- Myhrman johan, Hur sverige blev rik, SMS förlag, 1994

29- Owen Roger/Sevket Pamuk, Middle east economy in the twentiht century, Havard University Press Cambridge, Massachusertts, 1999

30- Owen Roger, The middle east in the world economy, I.B. Tauris & Co London 2002/2011

31- Rider Christina, En introduktion till ekonomisk historia, Liber, 1999

32-Richards Alan – Ishac Diwan, Apolitical economy of the Middle East, Westview Press USA, 2008

33- Rodinson Maxime, Islam and capitalism Saqi Essentials London, 2007

34- Roine Jesper, Thomas Pikettys Kapitalet, Volante, 2013

35- ShahmiriCyrus,The Elamite Empire, Iran Chamber society, 2015

36- Skovmand Sven, Bonners världs historia, Albert Bonniers Förlag Sweden,

2003

37- Sorenson David s., An introduction of the modern middle east, Westview Press, 2013

38- Schön Lenart, En modern svensk ekonomi historia, Student litratur AB, 2014

39- Veres Victoria, FN:s nya utvecklingsmål, Världspolitikens Dagsfrågor, 8/2013

40- Zady Mehrdad R.,kurdistans economy / The Kurds, Taylor & Francis, 1992

41- Lena Karlsson & Roderick Parkes, Britisk politik i förändring, Världspolitikens Dagsfrågor, 1/2015

42- Dohainstitute.org

43- Ekonomifakta.se

44- Globalis.se

45- Industri politiken.se, Industrial policy sweden

46- Internationella studier, utrikes politisk institute

47- Iranchamber.com

48- Landguide.se / all countries

49- rawabetcenter.com

50- Sveriges fyra grund lager, Riksdag, 2014

51- Urikes politisk institute sverige / international studies in sweden, 2010-2015

52- Wikipedia English

53- Wikipedia svensk

54- worldbank.org

55- KarlssonIngmar, Turkiets Historia, Scandbook AB Falun, 2015

56- Söderberg Johan, Vår världs ekonomiska historia, del 1, Student litratur, 2015

57- Montgomerg Hugo, medelhavsvärldens historia till omkring 400 e.kr, Berlings, Arlöv, 1985

58- Tors John, Historisk Teori och metod, Student Litratur AB Lund, 2010

59- Åke Holmberg, Vår Världs Historia, Centraltryckeriet AB Borås, 1982

٦٠- ئارچی رۆزفێلت، کورد لە یاداشتەکانی ئارچی رۆزفێلتدا، ١٩١٨، و. کارزان موحەمەد، بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان، ٢٠٠٣

٦١- ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کورد و کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژووییدا، چاپخانەی وەزارەتی

پەروەردە، ٢٠٠٥

٦٢- ئەحمەد مەحمود خەلیل، مێژووی کورد لە شارستانی ئیسلامدا، چاپخانەی پەیوەند - سلێمانی، ٢٠١٠

٦٣- پسپۆران و ئەفسەرانی ئینگلیز، کورد و کوردستان، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، ٢٠٠٢\١٩٢٣

٦٤- بوار نورەدین، میر عەبدال خانی بتلیس ، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، ٢٠٠٧

٦٥- حسێن ئارام بەگ، مێژووی میرایەتی بابان، بنکەی ژین، ٢٠١٣

٦٦- حمید بوز ئەرسەلان، مێژووی تورکیای هاوچەرخ، چاپخانەی ئاراس ٢٠١٢

٦٧- دون ناردو، ئیمپراتوریەتی ئاشور، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠٠٨

٦٨- دیدار عوسمان، رۆڵی کورد لە دامەزراندنی کۆماری تورکیادا، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین،

٢٠١٣
٦٩- راڵف دارن دۆرف، قەیرانەکانی دیموکراسی، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، ٢٠٠٨
٧٠- سیروان کاوسی، مێژووی دەسەڵاتی ئایینی ئێران، Digital Printservice AS, Oslo ، ٢٠١٠
٧١- سۆران حەمەڕەش، کورد کێیە؟، YPS publisher ، ٢٠١٣
٧٢- ساڵح قەفتان، سێ لێکۆڵینەوەی مێژوویی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠٠٩
٧٣- سامی شۆڕش، رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەبەردەم گۆڕانی دیموکراسیدا، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٦
٧٤- سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم، یادەوەرییە سیاسییەکانم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠١٠
٧٥- شەمسی موحەمەد شەمسەدین، مێژووی کورد لە سەدەی شانزەدا، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٩
٧٦- عەبدولمونعم ماجد، مێژووی سیاسی عەرەب، ١٩٥٦، و. مەلا عەزیز، ناوەندی ئاوێر،٢٠١٣
٧٧- عەبدوللا عەلیاوەیی، کوردستان لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا، سەنتەری لێکۆڵینەوەیی ستراتیجی
لە کوردستان، ٢٠٠٤
٧٨- عوسمان عەلی، چەند لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی بزاڤی هاوچەرخی کورد، چاپخانەی دیلان، ٢٠٠٦
٧٩- فەرهاد پیربال، کورد لە دیدی رۆژهەڵاتناسانەوە، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٦
٨٠- فوئاد مەجید میسری، کۆمەڵگا لەسایەی دەوڵەتی خەلافەتدا، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، ٢٠١٣
٨١- فیراس سەواج، نهێنی عەشتار، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠١٠
٨٢- کەمال مەزهەر،کوردو کوردستان، گرین گلۆری، لوبنان، ٢٠٠٩
٨٣- کەمال مەزهەر، چەند لاپەرەیەك لە مێژووی کورد، شرکه مطبعه الادیب المحدوده، ١٩٨٥
٨٤- کەمال مەزهەر، خەباتی رزگاریخوازی کورد و ئازەر لە ئێران، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٤
٨٥- مارتن ڤان برونسن، ئاغا و شێخ و دەوڵەت، مەکتەبەی بیروهۆشیاری(ی.ن.ك.)، ٢٠١٠
٨٦- موحەمەد حەمە باقی، میرنشینی ئەردەڵان، بابان، سۆران، جاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٢

٨٧- مامخان شیروانی، بارزان و رەچەڵەکی بارزانیان، کوردستان پۆست، ١٩٩٥

٨٨- مارکس کارل، بەیاننامەی پارتی کومونیست \ وەرگێرجەلال دەباغ، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە،

٢٠٠٢

٨٩- موحەمەد ئەمین زەکی بەگ، خولاسەی تەئریخی کورد و کوردستان، بنکەی ژین، ٢٠٠٦

٩٠- محمد سهیل تەقوش، مێژووی دەوڵەتی سەفەوی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی رۆژهەڵات، ٢٠١٢

٩١- محمد سهیل تەقوش، عوسمانییەکان، کتێبخانەی ئاوێر، ٢٠٠٩

٩٢- موجتەبا بورزوویی، بارودۆخی سیاسی کوردستان ١٨٨٠- ١٩٤٦، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە،

٢٠٠٥

٩٣- نەجاتی عەبدوڵلا، راپەرینەکانی بارزان، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس هەولێر، ٢٠١٠

٩٤- نیشتمان بەشیر موحەمەد، کورد و سلجوقیەکان چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٦

٩٥- نەوشیروان موستەفا، چەند بابەتێکی کۆمەڵناسی، الدار العربیه للعلوم ناشرون، ٢٠١٥

٩٦- نەوشیروان موستەفا، کورد و عەجەم، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، ٢٠٠٥

٩٩- کلودیوس ریچ، گەشنامەی ریچ بۆ کوردستان، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٢

٩٨- ی. ئی. جاسیلیەڤا، کوردستانی خوارووی رۆژهەڵات، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٩

٩٩- یان یەرپە، دابەشکردنی دەستەڵاتەکان لە ئێران، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٥

١٠٠- ابراهیم الداقوقی، اکراد ترکیا، منشورات اراس، ٢٠٠٨

١٠١- ج.ر. غنیمة Ghanima، تجارة العراق، ١٩٢٢، دار النشر العراقی، ١٩٢٢

١٠٢- جرجیس فتح الله، یقظة الکرد، دار اراس للطباعة، ٢٠٠٢

١٠٣- حسن كريم جاف، الوجيز فى تاريخ ايران- الجزئ الرابع، دار اراس للطباعة و النشر، ٢٠٠٨

١٠٤- حسن كريم جاف ،الوجيز فى تاريخ ايران- الجزئ الثانى، دار اراس للطباعة و النشر، ٢٠٠٨

١٠٥- حسن كريم جاف، الوجيز فى تاريخ ايران- الجزئ الثالث، دار اراس للطباعة و النشر، ٢٠٠٨

١٠٦- خليل اينالجيك، تاريخ الدولة العثمانية، دار المدار الاسلامى، ٢٠٠٢

١٠٧- روبرت ئولسن، المسالة الكردية فى العلاقات التركية-الايرانية، دار اراس للطباعة-اربيل، ٢٠٠١

١٠٨- سعيد عبدالفتاح عاشور، تاريخ اوروبا فى العصور الوسطى، دار النهضة العربية - بيروت، ١٩٦٧

١٠٩- على محمد محمد الصلابى، دوله السلاجقه، موسسة اقرآ القاهرة، ٢٠٠٦

١١٠- عبدالله اوجلان، ازمة المدينة و حل الحضارة الديموقراطية فى الشرق الاوسط، چاپخانەی ئازادی،

٢٠١٤

١١١- عبدالله اوجلان، الفوضى فى حضارة الشرق الاوسط و الحلول المحتملة، منشورات قسم الترجمة العربية فى لجنة الاعلام و التنوير، ٢٠١٤

١١٢- عبدالله اوجلان، قضايا الديمقراطية فى توركيا، نماذج الحل فى كوردستان خارطة الطريق، چاپخانەی ئازادی، ٢٠١٢

١١٣- على ابراهيم حسن، الجاهلية - الدولة العربية - الدولة العباسية، مكتبه النهضة المصرية، ٢٠١٠

١١٤- كمال مظهر، انتفاضة ١٩٢٥ كردستان تركيا، لبنان-بيروت، ٢٠٠١

١١٥- كمال مظهر، دور الشعب الكردى فى ثوره العشرين، مطبعة الحوادث – بغداد، ١٩٧٦

١١٦- كمال مظهر، كردستان فى سنوات الحرب العالمية الاولى ١ ، مطبعة المجمع العلمى الكردى، ١٩٧٧

١١٧- كاظم حبيب، لمحات من العراق القرن العشرين، موآسسة حمدى للطباعة و النشر، ٢٠١١

١١٨- محمود شاكر، التاريخ الاسلامى- الدولة العباسية، المكتب الاسلامى - بيروت، ١٩٩١

١١٩- محمود شاكر، التاريخ الاسلامى\ العهد العثمانى، المكتب الاسلامى-بيروت، ١٩٩١

١٢٠- محمود شاكر، التاريخ الاسلامى-العهد الاموى، المكتب الاسلامى – بيروت، ١٩٩١

١٢١- محمود شاكر، التاريخ الاسلامى- الخلفا الراشدين، المكتب الاسلامى-بيروت، ١٩٩١

١٢٢- ماوتسى تونغ ، تحليل الطبقات المجتمع الصينى، ١٩٣٠

١٢٣- ماوتسى تونغ، فى التناقض، ١٩٣٧

١٢٤- ماوتسى تونغ ، حول الديمقراطية الجديدة، ١٩٤٠

١٢٥- ماوتسى تونغ ، حول الدكتاتورية الديموقراطية الشعبية، نسخة للانترنيت الصوت الشويعى، ١٩٤٩

١٢٦- ستالين، الماديه الديالكتيكية و الماديه التاريخية، ١٩٣٠

١٢٧- فريدريك انجلس، اصل العائلة والملكية الخاصة و الدولة، الارشيف الماركسى، ١٨٨٤

١٢٨- ماركس انجلس، فى الاستعمار، دار التقدم موسكو، ١٩٤٨-١٩٨٤

١٢٩- باسيل نيكيتين، الكرد، منشورات مكتب الفكر و التوعيه فى الاتحاد الوطنى الكردستانى، ٢٠٠٧

١٣٠- مينورسكى، الاكراد، رابطة كاوه للثقافه الكرديه، ١٩٨٧